

С.Кульчицький

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС СТВОРЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ЛАДУ.

Національна політика більшовиків завжди мала два неспівпадаючі виміри. Перший вимір визначався ставленням компартійно-радянського керівництва до місцевого населення, а другий — відносинами між московським центром влади та його місцевим субцентром. Обидва виміри становили органічну єдність.

З одного боку, національна політика більшовиків враховувала і реалізовувала інтереси українського народу. З другого боку, вона була не більше, ніж знаряддям побудови в Україні комуністичного ладу методами "революції зверху". Безсумнівні здобутки в галузі національно-культурного будівництва не можна відділити від загального курсу державної партії, спрямованого на цілковите політичне та економічне поглинення України загальносоюзним центром влади.

В рамках періоду комуністичного будівництва, який розтягнувся на обидва міжвоєнних десятиліття, національна політика Москви не раз змінювалася залежно від конкретних обставин місця і часу. Разом з тим її головна мета залишалася однаковою: максимально полегшувати силову комунізацію найбільшої за людськими і матеріальними ресурсами національної республіки.

Вивчення політики Москви щодо України доцільно розпочати з аналізу більш широкої проблеми – сутності радянської державності та її національного зрізу. Компартійно-радянський режим, який відомий під назвою "радянська влада", насправді був поєднанням конституційної влади рад і позаконституційної диктатури партійних комітетів. Отже, спочатку треба зупинитися на радах, які були використані більшовиками для встановлення їхньої диктатури.

Гострота соціально-класового протистояння, яка була завжди властива Російській імперії і тільки поглибилася після поразки революції 1905 – 1907 рр., у 1914 – 1917 рр. наклалася на деструктивний вплив світової війни. У революційних подіях 1917 р. цей вплив проявився у двох площинах: по-перше, в обуренні народних "низів" зубожінням, викликаним війною, та в їх небажанні воювати за імперіалістичні цілі "верхів"; по-друге, світова війна вперше організувала завжди розпорошені селянські маси у великі солдатські колективи і дала їм в руки зброю. Так з'явилися ради

солдатських і робітничих депутатів – класові організації народних низів, які бачили смисл існування в ліквідації великих власників – поміщиків та буржуазії. З перших днів революції ради показали свою міць: самодержавний режим царя був зметений завдяки їх зусиллям за кілька днів.

Екстремізм рад загрожував країні громадянською війною, втратою обороноздатності армії, анархією і хаосом. В цій ситуації склався протиприродний союз ліберальної і революційної демократії. Скликання Установчих зборів було єдиним спільним знаменником в програмах політичних партій обох демократій. Протилежність всіх інших цілей паралізувала зусилля утвореного ними уряду щодо закладення основ державності, побудованої на засадах парламентаризму.

Ради були стихійним породженням революції і самі по собі не могли діяти координовано. Координація їх дій забезпечувалася тільки політичними партіями. Поки партії меншовиків та есерів контролювали ради, революційний процес розвивався за демократичним сценарієм. З приїздом в Росію вождя більшовиків В.Леніна народився інший варіант розвитку подій.

В.Ленін характеризував становище, що склалося в Росії після повалення самодержавства, як “двовладдя”, тобто переплетення влади буржуазії (фактично же – коаліції ліберальної і революційної демократій) і революційних мас (рад робітничих і солдатських депутатів). Але тільки більшовики ставилися до рад як до майбутніх органів влади. Партії соціал-демократів (меншовиків) та есерів, які в перші місяці революції користувалися в радах визначальним впливом, розглядали їх як тимчасові громадські організації революційної доби.

У “Квітневих тезах”, з якими В.Ленін приїхав з еміграції, пропонувалося побудувати не парламентську, а радянську республіку. Висуваючи гасло “Вся влада – радам!”, вождь більшовиків був переконаний, що більшовики витіснять з рад меншовиків та есерів, завоюють в них більшість і з їх допомогою встановлять в країні свою диктатуру. Ця переконаність ґрунтувалася на тверезому розрахунку. Більшовики перетворили на власні гасла радянські вимоги – виведення країни з імперіалістичної війни, зрівняльний поділ поміщицької землі і реманенту між селянами, передачу заводів і фабрик робітничим колективам. Не дивно, що їх популярність зростала і в радах, і в масах.

Природу влади, яку вождь більшовиків бажав нав’язати суспільству, він визначав цілком відверто: “Така влада, - писав

Ленін у квітні 1917 р. – є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство”¹. Спираючись на ради, більшовики встановили таку диктатуру в листопаді 1917 р. З розгоном Установчих зборів у січні 1918 р. революція остаточно згасла. Зміцнившись при владі, більшовики з весни 1918 р. розпочали реалізацію своєї власної програми соціально-економічних перетворень, яка не мала нічого спільного з інтересами будь-яких суспільних верств, у тому числі й тих, хто підтримував ради. За масштабами і глибиною комуністичні перетворення ленінської партії не йшли у порівняння з будь-якими знаними людству революціями, але за формою і методами реалізації були типовою для Росії з петровських часів “реформою зверху”.

Після встановлення однопартійної диктатури більшовики оголосили контрреволюційними всі політичні сили і організації, які не влаштували їх. Для боротьби з ними 20 грудня 1917 р. була утворена Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем.

Під жахливим пресінгом чекістів від рад залишилася одна оболонка. Робітничі і солдатські колективи позбулися можливості міняти своїх депутатів в радах: меншовика – на есера, есера – на більшовика, більшовика – на меншовика тощо. Дуже швидко услід за кадетами зійшли у небуття всі партії, крім більшовицької. Тепер колективи повинні були дисципліновано голосувати за тих кандидатів в депутати, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

Відповідальною функцією партійних комітетів усіх рівнів до Центрального включно стало так зване “радянське будівництво”, тобто створення радянських органів влади з контрольованим складом депутатів. Безпосередньо на себе партія взяла обмежену кількість державних функцій. Лєвова пайка управлінської роботи покладалася на виконкомі рад. Виконавчим комітетом найвищого рівня став радянський уряд – Рада народних комісарів на чолі з В.Лєніним.

Отже, радянську владу не слід вважати фальшивим фасадом, за яким приховувалася справжня влада – диктатура партії більшовиків. Ради справді стали всепроникною владою, але нерозривно зрощеною з організаційною структурою Комуністичної партії. Саме ради надавали РКП(б) статус державної партії. Під радянською владою слід розуміти диктатуру двоєдиної політичної системи “РКП(б) – ради”.

Ця влада базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді: Безпосередня пов'язаність рад з населенням давала можливість підняти мільйони людей на реалізацію завдань, які керівники партії вважали пріоритетними. Ради всіх рівнів, в яких працювали десятки і сотні тисяч депутатів, стали ефективним "передавальним пасом" від керівників державної партії до всього населення. Без організаційних та ідеологічних зв'язків з народними масами більшовики були б неспроможні перебудувати найглибші основи повсякденного життя у відповідності з настановами своєї партійної програми.

Владні повноваження в тандемі "РКП(б) – ради" були розмежовані. VIII з'їзд РКП(б) у березні 1919 р. вказував: "Змішувати функції партійних колективів з функціями державних органів, якими є ради, ні в якому разі не слід. Таке змішування дало б згубні результати, особливо у військовій справі. Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках радянської конституції. Партія старається керувати діяльністю рад, але не замінити їх"².

Партійний апарат зберігав всю повноту політичної влади, але не брав на себе відповідальності за поточні справи. Радянський апарат позбавлявся політичного впливу, але наділявся повним обсягом владних повноважень. Можливі неузгодження між двома апаратами попереджувалися простим способом: відповідальні посади в радянських установах заміщувалися тільки членами державної партії. Кваліфікація, досвід і компетентність посадових осіб бралися до уваги в другу чергу.

Глибоке укорінення радянської влади в народній товщі мало свої переваги. В народі знаходилося багато самородків, які за інших політичних умов залишалися б незатребуваними. Та одночасно тандем "РКП(б) – ради" сприяв висуванню фахово і морально не підготовлених до виконання владних функцій керівників.

Характерною рисою двоєдиної політичної системи була концентрація влади на вищих щаблях ієрархічно будованого державного управління. Ленінське гасло про простих людей, покликаних через ради керувати державою, було популістським. У кожній управлінській ланці всім заправляли малокомпетентні, хоч самовпевнені люди з маузером, які керувалися не законами, а "революційною законністю", тобто партійними інструкціями або власними уявленнями про добро і зло.

Узагальнюючу характеристику радянської влади в динаміці її розвитку дав один з керівників РКП(б) Г.Зінов'єв у виступі на Всеукраїнській партконференції в листопаді 1920 р. Він почав з переваг, які завжди висувалися пропагандистами на перший план: "Ради – це дуже цінна й найкраща форма управління, що веде до найширшого самоуправління, оскільки є свіжий приплив живих сил і, як висловився тов. Ленін, кожна куховарка зможе брати участь в управлінні державою". Та після цих обов'язкових компліментів Зінов'єв із жалем відзначив: "Ради зморщилися, згорнулися, і на їх місце став один виконком, а потім – його верхівка – п'ятірка, місцями трійка або навіть один"³.

Такий хід подій був закономірним. Більшовицька партія являла собою, за визначенням В.Леніна, партію нового типу. В основу її побудови, так само як в основу побудову рад і всіх інших підконтрольних РКП(б) організацій, покладався принцип "демократичного централізму". Це сполучення слів протилежного значення означало абсолютне підпорядкування нижчих ланок вищим з тим, щоб забезпечити цілковитий контроль більш високих в партійній ієрархії керівників за тими, хто займав підпорядковане становище.

Більшовики були прибічниками унітарної держави. Вони підтримали державотворчі зусилля гноблених царизмом народів лише тоді, коли готувалися до захоплення влади. Висунуте влітку 1917 р. гасло про побудову колишньої імперії у вигляді федерації вільних народів було популістським і не відбивало дійсної позиції більшовиків у національному питанні. Здійснюючи в цей час внутрішнє районування своєї партії, більшовики утворювали власні регіональні організації без врахування етнічних кордонів. Зокрема, з липня 1917 р. в Україні почали функціонувати два обласних партійних об'єднання – Донецько-Криворізької області і Південно-Західного краю. Перше з них додатково включало більшовицькі організації Харківської губернії, а друге – Чернігівщини, Полтавщини і Херсонщини.

Двоєдиність радянської політичної системи не знайшла конституційного відображення. Перші радянські конституції регламентували діяльність рад, але жодним словом не згадували про існування державної партії. За цих умов симбіоз партійної диктатури з владою радянських органів давав більшовикам можливість будувати державу в будь-яких організаційних формах. Видимі конструкції влади не мали особливого значення, бо за ними ховалася диктатура жорстко централізованої партії. Ця

особливість політичної системи була використана більшовиками для відновлення контролю над територіями колишньої імперії. Так виник феномен національної радянської державності. Після встановлення контролю над втраченими Росією національними окраїнами імперії в них можна було проголошувати цілком незалежні на папері радянські республіки. Головним полігоном у відпрацюванні такої технології побудови централізованої держави стала Україна.

Радянська державність національного характеру спочатку розглядалася як суто тактичний захід, розрахований тільки на період боротьби з Центральною Радою. Керівники радянської Росії вважали незручним посилати своїх червоногвардійців у військовий похід на Київ після широко оголошених заяв про право народів на самовизначення аж до відокремлення. У них ще не було під час приходу до влади певних планів створення в Україні “незалежної” радянської республіки, але вони розуміли, що потрібно створювати обласну автономію. Ще на конференції РСДРП(б) у квітні 1917 р. було заявлено, що партія безумовно визнає право народів на самовизначення, а народи, які залишаться у складі Росії, користуватимуться широкою обласною автономією.

Співставлення заяв і дій більшовиків після приходу до влади, тобто в другій половині листопада – першій половині грудня 1917 р., дає можливість відділити пропагандистські декларації, які ніхто не збирався виконувати, від реальних дій, пов’язаних з ідеологічним обґрунтуванням вторгнення в Україну.

15(2) листопада Раднарком оголосив Декларацію народів Росії, яка складалася з чотирьох пунктів:

- рівність і суверенність народів Росії;
- право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави;
- скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень;
- вільний розвиток національних меншостей і етнографічних груп, які населяють територію Росії⁴.

Для партії, що виросла і зміцніла на популізмі, ця декларація робила неможливим організацію вторгнень на територію сусідніх з радянською Росією держав, які утворилися після розпаду імперії. Такі вторгнення треба було ідеологічно обґрунтувати як “тріумфальну ходу Радянської влади”.

Ідею подав керівник Київського комітету РСДРП(б) Г.Пятаков. Під його впливом спільне засідання київських рад робітничих і солдатських депутатів з участю представників від більшовизованих військових частин, фабзавкомів та профспілок, яке 17 листопада розглянуло питання про крайову раду в Україні, вирішило, що такою владою має бути Центральна Рада, реорганізована на Всеукраїнському з'їзді рад. Незабаром висунуту ідею схвалили Катеринославська, Одеська і Полтавська більшовицькі організації⁵.

Поки Центральна Рада готувала вибори в Українські установчі збори на основі загального, рівного і пропорційного виборчого права з таємним голосуванням, більшовицькі партійні комітети взялися за підготовку з'їзду тих, і тільки тих рад робітничих і солдатських депутатів, які знаходилися під їхнім контролем, щоб проголосити в Україні радянську владу. Повторювалася технологія захоплення влади в Петрограді, коли більшовики узурпували у есеро-меншовицького ВЦВК, обраного I Всеросійським з'їздом рад, право скликання II з'їзду рад, і визначили той склад його учасників, який їх задовольняв.

30 листопада у розмові по прямому дроту з наркомом у справах національностей Й.Сталіним представник обкому РСДРП(б) Південно-Західного краю С.Бакинський повідомив Раднарком про здійснювану обкомом підготовку обласного з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з метою розв'язання питання про владу. Сталін схвалив ідею з'їзду, про яку дізнався від перебуваючого у Петрограді П'ятова, і додав: "Взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін."⁶

Ідентифікація більшовиків за місцем їх проживання свідчила, що Раднарком готовий був погодитись на заявлені Центральною Радою кордони України у складі дев'яти губерній. Як відомо, Тимчасовий уряд погоджувався вважати Україною тільки державу гетьмана Б.Хмельницького у складі трьох губерній Правобережжя, і двох губерній Лівобережжя (Полтавської і Чернігівської). Але якраз у Катеринославській, Харківській і Херсонській губерніях мережа рад була найбільш розвинутою. Без цих губерній не доводилося розраховувати на те, що Всеукраїнський з'їзд рад підтримає більшовицькі резолюції.

Сталін навіть в цій розмові з Бакинським висловлював обурення "анексiонiстською" політикою Центральної Ради, яка встановила свій контроль над Катеринославською, Харківською і Херсонською губерніями та материковою Таврією⁷. Отже, точка

зору більшовиків на кордони України була такою же, як у партій, що утворювали Тимчасовий уряд. Але прагматизм переміг, і без будь-яких офіційних заяв Раднарком визнав кордони майбутньої радянської України такими, якими їх бачила Центральна Рада.

Лібералізм у питанні про кордони свідчив про те, що більшовики не надавали особливого значення державотворенню по радянській лінії – для них ця лінія була другорядною. Інша річ будова носія диктатури – державної партії. Тут не могло бути й мови про створення окремих від більшовицької партії комуністичних організацій або навіть яких-небудь автономних частин, прямо не підпорядкованих залізному принципу “демократичного централізму”.

24 листопада 1917 р. обласний партійний комітет Південно-Західного краю проінформував ЦК РСДРП(б) про план скликання обласного з’їзду і запросив відповідних санкцій та директив. У відповідь Я.Свердлов підтримав пропозицію про створення в Україні єдиного партійного центру, але підкреслив, що скликання крайового з’їзду або конференції слід розглядати як звичайний обласний з’їзд. Ні за яких обставин, зазначив він, мова не може йти про створення поза РСДРП(б) “особливої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала”⁸. Диктатура не могла роздвоюватися.

Конференція, яка працювала 16-18 грудня 1917 р. за участі Г.Зінов’єва, створила обласну організацію під назвою “РСДРП(б) – Соціал-демократія України”. На конференції більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області, яка відбулася 18-19 грудня у Харкові, питання про утворення українського партійного центру не виникло.

В грудні 1917 р. ЦК РСДРП(б) дав розпорядження червоногвардійцям перейти у наступ проти військ Центральної Ради. 25(12) грудня у зайнятому червоногвардійцями Харкові було проголошено владу рад.

Створюючи паралельну Центральній Раді форму національної державності, більшовики залишили за нею стару назву – Українська Народна Республіка. Перший радянський уряд України вони назвали Народним секретаріатом, а не Раднаркомом, як у Петрограді. Схожість з назвою уряду ЦР (Генеральний секретаріат) теж була не випадковою. Не бажаючи лобового зіткнення з національно-визвольним рухом, більшовики прагнули довести українському суспільству, що національна державність зберігається, але не в “буржуазному”, а в робітничо-селянському вигляді. Перший радянський уряд назвали робітничо-селянським, хоч

делегати від селян на “Всеукраїнському” з’їзді в Харкові були практично відсутні. До уряду увійшли в основному діячі більшовицької партії, які народилися або працювали в Україні.

Після утворення Харківського радянського центру Раднарком здобув можливість воювати з Центральною Радою з-за його спину. Через місяць після утворення радянської УНР більшовики захопили Київ, а до кінця січня під їх контролем опинилася вся Україна.

З утворенням харківського радянського центру були зроблені практичні кроки й до організації республіканського компартійного центру. У квітні 1918 р. на нараді в Таганрозі цього зробити не вдалося. М.Скрипник запропонував створити самостійну комуністичну партію України, яка мала увійти в Комінтерн на рівних з РКП(б) правах. Але була прийнята тільки запропонована ним назва партійної організації, що виглядала як назва самостійної партії – Комуністична партія (більшовиків) України, КП(б)У. Фактично же КП(б)У була утворена на з’їзді в Москві у липні 1918 р. Московський з’їзд реалізував протилежну пропозицію, висловлену на Таганрозькій нараді Е.Квірінгом: утворити партію як обласну організацію РКП(б), з цілковитим підпорядкуванням Центральному комітету і з’їздам РКП(б). В резолюції I з’їзду КП(б)У ставилося завдання “боротися за революційне об’єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки”⁹. Зацьковані українські делегати з’їзду навіть пропустили в конституційній назві радянської Росії ключове слово: федеративна.

Капітуляція Німеччини у листопаді 1918 р. зробила нечинним Брестський мирний договір, і ЦК РКП(б) негайно утворив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г.Пятаковим. Діючий з липня партійний центр був доповнений радянським, хоч сама радянська Україна ще не існувала. Причини такого поспіху вичерпно пояснюються у листі В.Леніна головному І.Вацетісу від 29 листопада 1918 р.:

“З просування наших військ на захід і на Україну утворюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях

у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів”¹⁰.

На відміну від білогвардійців, більшовики розуміли безперспективність силового розв'язання проблем, пов'язаних з національно-визвольним рухом пригноблених народів колишньої імперії. Вони не бажали виглядати окупантами. Якщо білогвардійці прагнули відновити дореволюційний губернський поділ, то більшовики висловлювали готовність декларувати навіть незалежність нових держав. Але ці держави повинні були стати радянськими. Росія брала на себе турботу створювати такі держави, посилаючи у відповідні регіони свої війська і загони чекістів. В.Ленін в даному разі просто використовував особливості створеного ним політичного устрою, які давали змогу будувати унітарну централізовану державу під виглядом сукупності незалежних республік. Білогвардійські генерали були позбавлені такої можливості.

І все-таки для радянської влади така політика становила певний ризик. Незважаючи на партійну диктатуру, яка сталевими обручами скріплювала в єдине ціле “незалежні” республіки, влада радянських органів була такою же реальною, як більшовицька диктатура. Саме реальність влади і створювала у населення національних окраїн колишньої імперії ілюзію власної державності.

Вожді більшовиків не приховували тимчасовості подібної національної політики. У березні 1919 р. VIII з'їзд РКП(б) прийняв нову партійну програму, в якій проголошувалося: “Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом”¹¹. Державність у національних республіках будувалася з однією перспективою: щоб зникнути. Вважалося, хоч не оголошувалося, що вона потрібна тільки на період, поки триває війна. Після війни про це заговорили вголос.

У першій половині 1919 р. Україна, за винятком невеликої території на Правобережжі, знову перейшла під контроль радянської Росії. 6 січня Тимчасовий робітничо-селянський уряд відмовився від визнаної більшовиками назви держави – Українська Народна Республіка. Необхідність у маскуванні відпала, і нова назва встановлювалася за аналогією з радянською Росією – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Радянська державність уперше стала функціонувати безпосередньо

в Україні обома своїми гілками – компартійним і радянським центрами.

9 січня 1919 р. уряд було перетворено на постійний. В.Затонський запропонував знову назвати його Народним секретаріатом¹². Але в цьому більше не було потреби, і відділи уряду назвали за російським взірцем – народними комісаріатами, а сам уряд – Радою народних комісарів.

Радянська влада створювалася в Україні “з голови”. 13 лютого уряд затвердив такі норми представництва на III Всеукраїнський з’їзд рад: кожна сільська волость мала право надіслати лише одного делегата (населення волостей становило від 10 до 12 тис. осіб). По містах і фабрично-заводських містечках на з’їзд надсилали одного делегата від 10 тис. осіб. Полк або окрема частина Червоної армії надсилала теж одного делегата (менше тисячі осіб)¹³. За Конституцією РСФРР робітники мали п’ятикратну перевагу над селянами у нормах представництва. А в Україні вони несподівано опинилися разом з селянами в однаково безправному становищі порівняно з червоноармійцями. Українські робітники і селяни були місцеві, а червоноармійці – в основному прийшли, тобто вони жодною мірою не пов’язувалися з національно-визвольним рухом.

Характер виборчої кампанії, яка завершилася скликанням III Всеукраїнського з’їзду рад, відбито в листі одного з активних діячів партії українських лівих есерів М.Полоза, адресованому Й.Сталіну: “Вирішено створити “комуністичний” з’їзд рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття з Росією. Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з’їзд треба обирати тільки комуністів. З’їзди проводять в атмосфері воєнного терору. Вибори на з’їздах проводяться за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі... В результаті вашої партійної диктатури, здійснюваної за майже повної відсутності у вас на Україні підготовлених партійних працівників, знайомих з місцевими умовами, дискредитується ідея радянської влади навіть в очах робітників”¹⁴.

У листі висловлювалися побоювання, що після остаточного відновлення радянської влади відбудеться злиття України з Росією. Ці побоювання поділялися всією українською інтелігенцією і були небезпідставними. Під час повторного завоювання України Раднарком РСФРР почав розбудовувати власні структури у

“самостійній” республіці. Це ставило під знак запитання доцільність існування уряду УСРР.

Дії центральних відомств радянської Росії на території України не були самодіяльністю. Про це свідчить постанова політбюро ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р., під якою стоять підписи В.Леніна, Й.Сталіна і М.Крестінського: “Если в виде уступки самостоятельным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий”¹⁵.

Слово “самостійність” давно увійшло в російську мову і завжди використовувалося з негативним відтінком для означення небезпечних і анархічних настроїв або дій. Зміст однієї з перших постанов політбюро ЦК (воно було утворене 25 березня 1919 р.) підтверджує, що керівництво РКП(б) розглядало незалежність України та інших національних республік як тимчасове явище.

Згадувану у постанові “найсуворішу директиву відповідним органам управління” треба було реалізувати у вигляді рішення радянських органів влади. ЦК РКП(б) звернувся з відповідним дорученням до партійного центру УСРР. У протоколі політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р. це доручення формулювалося таким чином: “Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з радянською Росією”¹⁶.

27 травня пленум ЦК КП(б)У розглянув питання про воєнно-економічний союз і ухвалив об’єднати військове командування і раднаргоспи (фактично вже об’єднані), залізниці, фінанси і управління працею. Наступного дня політбюро ЦК РКП(б) заслухало питання: “Про воєнно-економічний союз з Україною”. Було вирішено провести через ЦВК постанову про об’єднання вказаних сфер управління і затвердити як директиву для ЦК КП(б)У, що наркоми РСФРР ставали союзними наркомами, а наркоми України – їхніми обласними уповноваженими¹⁷.

1 червня 1919 р. ВЦВК видав декрет, який увійшов в історію під неточною назвою декрету про “воєнно-політичний союз” України і Росії. Керівництво п’ятьма галузями зосереджувалося в московських колегіях. 14 червня ЦВК рад України підтвердив чинність декрету в республіці і запропонував урядовим установам негайно здійснити його. Назва посади “нарком УСРР” залишалася за головами усіх об’єднаних відомств, крім військового, але відповідні наркоми вважалися лише уповноваженими наркомів Росії. Скасування ключових наркоматів зруйнувало б фасад державності, будованої в УСРР.

Тим часом у вищому російському керівництві уже визривала думка: навіщо прикидатися, коли національно-визвольний рух в Україні пішов на спад? У бесіді з кореспондентом газети “Правда”, опублікованій 24 травня 1919 р., Л.Каменєв вказав, що не можна обмежуватися об’єднанням основних галузей. “Взагалі треба злити Україну з Росією” – заявив він.

Влітку 1919 р. радянська Україна загинула під ударами антирадянських селянських повстань і заворушень у переважно селянській Червоній армії, підкріплених денікінським наступом. Якраз тоді ВЦВК створив комісію на чолі з Л.Каменєвим, перед якою було поставлене завдання опрацювати рекомендації щодо “постійних і тимчасових форм об’єднання РСФРР та інших радянських республік”¹⁸. Формулювання завдання не виправдало сподівань тих у більшовицькому керівництві, хто вважав необхідним повернутися до дореволюційного адміністративно-територіального поділу: тільки губернії, жодних республік! Йшлося тепер про те, щоб перетворити незалежні національні республіки на автономні республіки Російської Федерації. Та голова уряду фактично вже не існуючої УСРР Х.Раковський відкинув висловлену Каменєвим пропозицію автономізувати республіки. В ситуації, коли становище на фронтах постійно погіршувалося, комісія Каменєва припинила існування.

Поразка білогвардійських армій восени 1919 р. знову дозволила Москві поширювати радянську владу на територію України. Більшовики могли пропонувати її населенню радянську державність, причому на перших порах – без зайвого контролю і втручання з боку Кремля. Одночасно червона Росія була гарантом найбільш радикального для селян способу розв’язання аграрного питання – “чорного переділу”. Антирадянські повстання, які спалахнули в Україні, коли радянська влада зробила спробу передати значну частину поміщицьких земель у розпорядження

радгоспів і почала агітувати селян утворювати комуні, навчили Леніна тому, що з реалізацією програми РКП(б) 1919 р. не слід поспішати. Коли після поразки на підступах до Москви денікінські армії почали стрімко відступати, і збройні сили червоної Росії в третій раз опинилися на території України, найбільш далекоглядні керівники РКП(б) були настроєні проводити досить ліберальну політику в національному і в аграрно-селянському питанні.

Зберігаючи неофіційний статус вождя більшовиків України, Х.Раковський звернувся 19 листопада 1919 р. до В.Леніна з документом під назвою “Тези з українського питання”. У ньому йшлося про необхідність дальшого існування УСРР як формально незалежного державного утворення, але при об’єднанні в єдиному московському центрі управління обороною і “командними висотами” економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р.¹⁹

Дальший хід подій відтворюється за книгою “В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891-1922”, опублікованою в 1999 р. Російським державним архівом соціально-політичної історії.

Пропозицію Раковського побудувати взаємовідносини між Україною і Росією на основі декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р. Ленін підтримав умовно. Тоді він ще не мав інформації про те, чи зберігся в українському суспільстві потенціал національно-визвольної боротьби. Другий пункт тез Раковського, які Ленін поставив на обговорення політбюро ЦК РКП(б) від власного імені, мав такий вигляд:

“Временный блок с “боротьбистами” для образования правительства и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с РСФСР.

Пока – самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФСР, на основе I.VI.1919”.

Обговорення цього документу відбулося 21 листопада 1919 р. Його результати можна бачити за правками Леніна в двох абзацах наведеного уривку. Слово “правительство” в першому абзаці було закреслене і замість нього вжито більш точний термін: центр. На полях проти обох абзаців було вписане цікаве слово: “флером” (серпанком). Це означало, що пропаганда повного злиття не мала бути лобовою. Другий абзац був повністю закреслений, а проти нього на полях формулювалася принципово інша думка: “Самі укр. роб. і селяни вирішать свою долю”²⁰.

Політбюро взяло за основу постанови ленінський документ, а щодо дискусійного і надзвичайно важливого пункту 2 (було

очевидно, що він торкався не тільки України, але й усіх інших завойованих Росією національних регіонів колишньої імперії) прийняло таке рішення: “П. 2-й – принять с указанием, что до созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления Политбюро от 1.VI. – 19 г. и что в то же время партийным путем ведется осторожная подготовка планов слияния Украины и России”²¹.

Отже, на весь період нового “радянського будівництва” в Україні, тобто відновлення зруйнованих денікінською окупацією управлінських структур пропонувалася обережна політика: жодних новацій.

Тим часом відбувалася “обережна” пропаганда злиття України з Росією, яка, судячи по всьому, розчарувала своїми результатами її прихильників. Зміст двох ключових статей Леніна на цю тему, написаних з інтервалом у два тижні, свідчить про зміну акцентів на користь відмови від злиття.

16 грудня 1919 р. Ленін написав для журналу “Коммунистический интернационал” статтю, в якій були такі слова: “Нас анітрохи не може здивувати – і не повинна лякати навіть – така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажімо, кількох років випробують на практиці і злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УСРР, і різні форми їх тісного союзу, і т.д.”²²

Нібито ця сама думка була викладена у “Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним”, написаному 29 грудня 1919 р. Пропагандистські відділи компартійних комітетів поширили лист серед населення республіки у величезній кількості примірників. Основна думка попередньої статті повторювалася: “Само собою є очевидним і цілком загальноновизнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з’їзді Рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв’язок установити між цією республікою і Росією”²³.

Однак в цій статті, написаній лише через два тижні після попередньої, не тільки перелічувалися можливі варіанти взаємовідносин, починаючи від злиття на першому місці, але й давалися певні запевнення з боку керівників Росії на той випадок, якщо Україна обере не злиття, а щось інше. Віддаючи нібито долю українського народу в його власні руки, Ленін у цій агітці підкреслював: “Ми хочемо добровільного союзу націй, -

такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, - такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді”²⁴.

Нарешті, Ленін насмілився тут дати певні векселі українцям з боку “великої нації”. Він заявив, що великоросійські комуністи “повинні бути поступливими при незгодах з українськими комуністами – більшовиками і боротьбистами, якщо незгоди стосуються державної незалежності України, форм її союзу з Росією, взагалі національного питання”²⁵.

Декларативність і демагогічність ленінської постановки питання про взаємовідносини України і Росії була цілком очевидною. У робітників і селян, в руки яких вождь більшовиків нібито віддавав розв'язання доленосного питання про державний устрій України, насправді не існувало жодного вибору. Національна державність, яку вони могли обрати замість поглинення Росією, була радянською. А радянська державність в національному або безнаціональному варіанті була однаковою. Двоголова гідра “РКП(б) – ради” завжди поверталася до населення будь-якої національності лише однією своєю головою, та й то вибори в ради ніколи не були вільними, а залежали цілком від компартійних комітетів. На другу голову радянської влади не впливали навіть рядові члени державної партії, завжди зкуті по руках і ногах залізним принципом “демократичного централізму”. Нічим не обмежена диктаторська влада належала Центральному комітету РКП(б), передусім – півдесятку членів політбюро ЦК на чолі з вождем.

Пропонуючи різні варіанти співіснування України і Росії в компартійно-радянській системі влади, В.Ленін звертався не до робітників і селян, тому що всі організаційні структури, починаючи від монополюсно існуючої партії, рад або профспілок, були під його контролем. Ленін міг звертатися тільки до тих політичних сил, які продовжували існувати в Україні в рамках легальних організаційних структур (з нелегальними мали справу чекісти). Національно-визвольна боротьба в Україні пішла на спад, тому що на комуністичну платформу стала більша частина російських і українських есерів (борбисти і боротьбисти), а також єврейських соціалістів. Ті з партій, які у свій час створили Центральну Раду, а потім обрали антикомуністичну платформу, позбулися масової народної підтримки, тому що не змогли скласти конкуренції

більшовикам в реалізації радянської соціально-економічної програми.

Отже, Ленін звертався передусім до тих політичних сил, у співробітництві з якими центральний російський уряд починав радянізацію України після денікінської окупації. Оскільки ради були поглинуті партією більшовиків, радянізація України означала її більшовизацію.

Проте загибель національної державності, окупація України сотнями тисяч червоноармійців неукраїнського походження і більшовизація всіх без винятку легально існуючих організаційних структур зовсім не означали деградації українського суспільства. Мільйони людей, загартованих в очищувальному вогні національної революції, змушені були добровільно або під примусом влитися в структури радянської державності. Але вони не могли погодитися на цілковите поглинення і розчинення України, яке було давньою мрією політичних діячів Росії будь-якого забарвлення або спрямування. Швидко переконавшись у невідворотних наслідках революційного процесу, що розпочався у 1917 р., московський центр змушений був обмежитися політичним підпорядкуванням багатомільйонної республіки, яку довелось завойовувати тричі за два роки. Для себе і для інших Україна відстояла статус нормально незалежної республіки в рамках тієї держави без власної назви, яку побудували більшовики на місці Російської імперії.

Колишня Російська імперія розпалася на 14 держав. П'ять з них зберегли незалежність – Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія і Польща. Інші дев'ять були завойовані більшовиками: Росія, Далекосхідна Республіка, Україна, Білорусія, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Бухара і Хорезм. З них справді незалежною була тільки Росія. Разом з іншими вона утворювала унітарну державу без власної назви з сильною централізованою владою.

Наприкінці 1919 р. вважалося, що громадянська війна закінчується. Залишалося нерозв'язаним польське питання, і В.Ленін вже почав концентрацію підрозділів швидко зростаючої у чисельності Червоної армії на радянсько-польській лінії розмежування сил, щоб роздушити Польщу. Але ніхто не міг передбачити закріплення білогвардійців у Криму і вторгнення військ Ю.Пілсудського разом з Армією УНР в Україну. Схвалені ЦК РКП(б) тези з українського питання були винесені 4 грудня 1919 р. на розгляд VIII Всеросійської партконференції і стали предметом гострої полеміки. Багатьом делегатам конференції, які ще не відійшли від ейфорії перемоги над Денікіним, здавалося зайвим

утворювати всередині радянської держави національні республіки з незалежним статусом. Прибічники централізаторської лінії побоювалися, що під червоним прапором УСРР відбудеться консолідація сил, які прагнутимуть реальні незалежності. Однак Ленін, як завжди, добився свого.

Конференція схвалила головну ідею тез – визнання формальної незалежності УСРР при централізованому управлінні господарством і обороною. Однією з “поступок українцям”, на якій наполіг Ленін, було укладення політичного союзу з партіями боротьбистів і борбистів. Ці партії добре показали себе в боях з білогвардійцями і мали в своєму розпорядженні на території України численні партизанські загони.

Прийняття VIII конференцією РКП(б) постанови “Про Радянську владу на Україні” відкрило можливість для утворення Всеукраїнському – надзвичайного органу, який мав зайнятися “радянським будівництвом”. Він створювався у складі трьох більшовиків – Г.Петровського (голова), Д.Мануїльського і В.Затонського, а також боротьбиста Г.Гринька і борбиста В.Качинського. На засіданні 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським поповнився ще трьома більшовиками – М.Владимировим, Х.Раковським і В.Чубарем. На цьому ж засіданні було затверджено “Закон про землю”, який цілком влаштував селян: майже вся поміщицька земля надходила у зрівняльний розподіл між ними. Після жахів короточасної денікінської окупації для утвердження радянської влади в селянській глибинці створювалася сприятлива атмосфера. Проте норми представництва під час виборів на IV Всеукраїнський з’їзд рад не змінилися порівняно з попереднім з’їздом: один делегат від 10 тис. осіб міського пролетарського населення, або від сільської волості, або від кожного полку Червоної армії. Більшовики не бажали, щоб боротьбисти і борбисти завоювали на з’їзді більшість.

Незважаючи на прийняте VIII Всеросійською конференцією політичне рішення про організацію в Україні окремої радянської республіки, російські керівники другого ешелону не палали бажанням сприяти утворенню авторитетного центру регіональної влади. В міру опанування території республіки московські відомства налагоджували безпосередні зв’язки з губерніями, ігноруючи місцевий компартійно-радянський центр. Першою столицею радянської України в 1917-1919 рр. був Київ. Під тиском політбюро ЦК РКП(б) члени ЦК КП(б)У і Всеукраїнському

зробили своєю резиденцією не Київ (його зайняли 16 грудня 1919 р.), а Харків (який став радянським з 12 грудня).

Заступник секретаря ЦК КП(б)У Р.Фарбман (Рафаїл) писав повні сарказму листи на адресу ЦК РКП(б), як-от: “Доводжу до вашого відому, що в Харкові перебуває установа, яка іменує себе секретаріатом ЦК КПУ і якій – навіть більше! – доводиться діяти від імені ЦК КПУ”. Фарбман скаржився на ЦК йому же, що Москва відряджає партпрацівників в Україну, ігноруючи ЦК КП(б)У й тим дезорганізуючи його роботу²⁶.

Відповідальні працівники компартійно-радянського апарату республіки бачили ігнорування українського центру влади, але реагували на це по-різному. Наприклад, голова Полтавського губкому КП(б)У Я.Дробніс поділяв думки московських чиновників про немислимість України як держави. Опонуючи йому, один з керівників Полтавського губвиконкому П.Буценко заявляв: “Якщо політика ЦК РКП з національного питання не зміниться, то можна сказати: нам ще раз доведеться залишити Україну. Треба, щоб ЦК РКП визнав і дав можливість працювати ЦК КПУ”²⁷.

Незважаючи на порівняну нешкідливість національної державності у створеній більшовиками специфічній системі влади, прагнення апаратних працівників тим або іншим чином поглинути Україну давалося взнаки. Це змусило членів політбюро ЦК КП(б)У Г.Пятакова і А.Бубнова в лютому 1920 р. звернутися до політичного керівництва в Москві із заявою, в якій вони протестували проти руйнування комуністичного центру в Україні. В заяві говорилося:

“У жовтні-грудні минулого року ЦК РКП фактично прийняв і на ділі здійснив два основних положення: 1) Україна не повинна мати сильного комуністичного центру, ні радянського, ні партійного; 2) на Україну не слід пускати більш або менш самостійних комуністів, зв’язаних з революційним рухом на Україні і здатних проводити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи всі складні обставини місця і часу”²⁸.

Всією своєю попередньою політичною діяльністю уродженець України Г.Пятаков доказав, що він є представником центру. А.Бубнов теж був професійним революціонером, але спеціалізувався на військовій, а не політичній діяльності. В Україну доля закинула його випадково. Отже, обидва вони зовсім не співчували українській справі. Але вони перебували в Україні і бажали працювати ефективно. Саме тому вони обурювалися фактичним саботажем

українського владного центру, представниками якого були, з боку відповідальних працівників апарату ЦК РКП(б).

Проте побоювання Пятакова і Бубнова виявилися неслухними. У середині лютого політбюро ЦК РКП(б) розглянуло телеграму Х.Раковського з пропозиціями перейменувати Всеукраїревком в Раднарком УСРР і відновити президію ВУЦВК. Обидві пропозиції були прийняті. Проте політбюро ЦК дозволило відновити президію ВУЦВК у складі не більше трьох осіб, включаючи голову – Г.Петровського, з тим, щоб вона не створювала свого апарату і обмежилася тільки представницькими функціями. Х.Раковський, який зберіг за собою головування в Раднаркомі, тобто становище керівника регіонального компартійно-радянського центру, бажав відновити реальні повноваження президії ВУЦВК і Г.Петровського як “всеукраїнського старости”. Тому він звернувся у політбюро ЦК РКП(б) повторно. Реакція виявилася негативною, як і раніше. До виборчої кампанії, яка передувала призначеному на травень 1920 р. IV Всеукраїнському з’їзду рад, допускалися боротьбисти і борбисти. Це означало, що склад ВУЦВК і його президії мав стати багатопартійним. Допускати представників іншої партії до реальної влади в Україні ЦК РКП(б) не бажав²⁹.

В.Ленін задумав знищити паралельні КП(б)У комуністичні партії есерівського походження оригінальним способом: виставленням спільних списків на виборах в ради з одночасною самоліквідацією партій і входженням їх членів до КП(б)У на індивідуальній основі. Керівній верхівці боротьбистів були запропоновані високі посади в компартійно-радянському апараті. Х.Раковський майстерно здійснив цю операцію. Членами КП(б)У стали близько чверті всіх боротьбистів. У березні 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію партії. У червні КП(б)У поглинула нечисленну партію борбистів.

Здавалося б, жодна небезпека не могла загрожувати Кремлю з боку КП(б)У – відгалуження державної партії в межах України. Однак сталося так, що після розгрому т.зв. групи “демократичного централізму”, яка протестувала проти бюрократизації партії і курсу на мілітаризацію праці, її лідерів заслали переважно на територію України, де відчувалася гостра нестача партійних кадрів. Хоч Т.Сапронов, Я.Дробніс, Р.Фарбман (Рафаїл) та інші “децисти” були далекі від специфічно українських справ, навколо них почала кристалізуватися опозиція з явно національним ухилом. Раптом сталася унікальна в майже віковій історії КПРС подія: у березні 1920 р. делегати IV Всеукраїнської конференції

під час виборів нового складу Центрального комітету забалотували список ЦК РКП(б) на чолі з Х.Раковським.

Але КП(б)У була не партією, а частиною РКП(б) із статутними правами губернської організації. Політбюро ЦК РКП(б) розпустило новообраний ЦК КП(б)У і призначило замість нього тимчасове бюро ЦК на чолі з С.Косіором. За чотири місяці (до серпня 1920 р. включно) в Україну прибуло 958 відповідальних працівників з Росії³⁰. Разом з місцевими працівниками яким довіряли, вони “прочистили” весь склад КП(б)У і відмовили у перереєстрації понад третині її членів.

Наприкінці травня 1920 р., тобто після втрати Києва, в Україну приїхав на кілька місяців Ф.Дзержинський для виконання обов'язків начальника тилу Південно-Західного фронту. Під час “оздоровлення” тилу він звернув особливу увагу на боротьбистів, які ухилилися від вступу до КП(б)У. Одночасно в ході чистки КП(б)У, яка здійснювалася тимчасовим бюро ЦК, республіканська партійна організація звільнялася передусім від колишніх боротьбистів. Ось свідчення з виступу М.Скрипника у квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б): “На Україні ми завоювали Українську комуністичну партію боротьбистів, що влилася до нас в складі понад 4 тисячі членів, і її треба було перетворити, зробити її членами нашими членами в повному розумінні цього слова. А чи зробили ми це? Ні. Скільки тепер у нас усього боротьбистів? Зараз на Україні маємо лише 118 боротьбистів, а решта? Якась частина переїхала до Росії, а решта – почасти самі вийшли, а більшу частину викинули з партії тоді, як чистили, з мотивів, що вони заховали націоналістичні забобони”³¹.

Резолюція VIII Всеукраїнської конференції РКП(б) “Про Радянську владу на Україні” окреслювала лише юридично незалежний статус УСРР. Проблема полягала в тому, що вона не вплинула на поведінку центральних компартійних і радянських відомств. Вони не сприймали Україну як цілісність і бажали діяти в ній так, як в будь-якій російській губернії. Щоб відстояти своє право на життя, харківському владному центру треба було добиватися визначення конкретних форм взаємовідносин між Україною і Росією.

Проблема взаємовідносин обговорювалася на кількох засіданнях політбюро ЦК РКП(б) за участю членів ЦК КП(б)У у січні 1920 р.³² Розроблений документ було визнано доцільним представити як тези ЦК КП(б)У до IV Всеукраїнської партконференції, після чого вони з'явилися в центральному органі ЦК

КП(б)У газеті “Комуніст” (від 21 лютого 1920 р.). У березні партконференція прийняла їх без будь-яких змін як власну резолюцію “Державні відносини Радянської України і Радянської Росії”.

Документ був переповнений гучними фразами про класову солідарність трудящих України і Росії, але в ньому не знайшлося місця, щоб підтвердити незалежність УСРР. Навпаки, стверджувалося, що міжнародна і внутрішня контрреволюція здатна легко справитися з Україною та усіма іншими радянськими республіками, крім Росії, “которые, вследствие органиченности своей территории и своего населения и вследствие отсутствия достаточно организованного военно-гражданского аппарата и накопленного политического опыта, не могут противопоставить ей соответствующий отпор”³³. Підкреслюючи, що тісний союз з радянською Росією є революційним обов’язком будь-якої нової радянської держави, автори резолюції стверджували: “Она одна обладает географическими условиями и экономическими и политическими ресурсами (обширная территория, громадное население, большие богатства, многомиллионный революционный промышленный пролетариат, организованный военно-гражданский аппарат, накопленный политический опыт), делающими из нее неприступную пролетарскую крепость против всех атак международного империализма”³⁴.

Багатослівну аргументацію політбюро ЦК РКП(б), підказану IV-й конференції КП(б)У, важко назвати переконливою. Одна з найбільших в Європі за територією та населенням держава розглядалася як нездатна до самостійного існування! Проте в резолюції був й позитивний бік. Україна розглядалася в рамках воєнно-політичного союзу радянських республік, а поняття союзу завжди передбачає наявність двох або кількох сторін. Питання про злиття УСРР і РСФРР вже не стояло. Якщо раніше доцільність союзу обґрунтовувалася необхідністю об’єднання сил проти спільного ворога, то тепер наголос робився на корисності спільних зусиль у відбудові народного господарства, на спільній історичній долі України та Росії.

Постанова IV Всеукраїнського з’їзду рад “Про державні відносини між УСРР і РСФРР” була прийнята 20 травня 1920 р., тобто вже після початку радянсько-польської війни. На відміну від партійної резолюції, вона була короткою і неохайно складеною. З одного боку, з’їзд заявляв: “УСРР, зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки”. З другого боку, повідомля-

лося про те, що “IV Всеукраїнський з’їзд Рад з певністю чекає наближення того часу, коли до Федерації Радянських Республік Росії і України приєднаються нові союзники і утворять Велику Міжнародну Республіку Рад”³⁵.

Тут, на відміну від партійної резолюції, статус УСРР як самостійної держави з власною Конституцією не був забутий. Разом з тим проголошувалося, що Україна є членом більш широкого державного утворення, якого насправді ще не існувало. Воно називалося двічі, але по-різному, причому друга назва ігнорувала існування інших, крім України та Росії, радянських республік. Нарешті, у зв’язку з очікуваним розгромом “панської” Польщі і перспективою виходу переможної Червоної армії на широкий європейський простір прогнозувалося утворення “Великої Міжнародної Республіки Рад”.

Ще одна істотна різниця між партійною і радянською резолюціями спостерігалася у питанні про ставлення до загрози інтервенції сил “міжнародного імперіалізму”. В партійній резолюції неможливість самостійного існування радянських республік, за винятком Росії, обґрунтовувалася загрозою інтервенції. В радянській резолюції міжнародне становище республік характеризувалося в мажорних тонах і навіть пропонувалася назва для майбутньої радянської федерації європейських країн.

Незважаючи на багатократну перевагу у людських ресурсах, радянська держава без назви у 1920 р. не спромоглася здобути Варшаву і здійснити вторгнення в Європу через Польщу. Наприкінці цього року бої між регулярними військами на території радянських республік припинилися. Виникла необхідність ще раз повернутися до проблеми їх взаємовідносин.

9 грудня ЦК РКП(б) затвердив “Політичні директиви Центральному комітету КП(б)У”. Президії ВЦВК (М.Калінін) і наркомату закордонних справ РСФРР (Г.Чичерін) разом з партійним і радянським центрами УСРР доручалося знайти формулу міждержавних відносин³⁶. Формула повинна була спиратися на резолюцію IV конференції КП(б)У “Державні відносини Радянської України і Радянської Росії”. Доручення виконувалося прискореними темпами, тому що наближався строк скликання верховного законодавчого органу РСФРР – VIII Всеросійського з’їзду рад.

Наприкінці 1920 р. Росія розмістила в Україні шість армій з 1,2 млн. червоноармійців. Ця могутня сила, разом з міліцією і силами державної безпеки, надійно утримувала найбільшу національну республіку в сфері тяжіння Кремля. Однак керівництво РКП(б)

розуміло, що утримати тільки силою Україну не вдасться. Тому воно постаралося переконати українців у тому, що вони цілком незалежні.

28 грудня 1920 р. В.Ленін і нарком закордонних справ Г.Чичерін, з одного боку, та Х.Раковський, який очолював український уряд і був наркомом закордонних справ УСРР, з другого, підписали договір про військовий і господарський союз між двома державами. Того ж дня договір був ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад.

У преамбулі договору підкреслювалося, що кожна з договірних сторін визнає незалежність і суверенність іншої. В ст. 2 вказувалося: "Обидві держави вважають за необхідне оголосити, що... з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було"³⁷.

Зміст договору визначався не цими дзвінками фразами, а концепцією "військово-економічного союзу". Уряди Росії і України оголошували об'єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, Вищу і Українську ради народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу.

Після підписання союзного договору український радянський уряд дістав юридичне право на зносини із зовнішнім світом. Х.Раковський встиг уже 31 грудня 1920 р. підписати в Москві першу угоду про мирне співробітництво між УСРР і демократичною Грузією.

12 січня 1921 р. була утворена дипломатична місія УСРР при Раднаркомі РСФРР на чолі з Ю.Коцюбинським. Разом із спеціальним посланником українського уряду Ф.Коном Ю.Коцюбинський провів у Москві переговори з литовським урядом. 14 лютого 1921 р. було укладено перший в короткій історії юридично незалежної УСРР договір зі справді незалежною Литвою про встановлення офіційних дипломатичних відносин³⁸.

Представники УСРР Е.Квірінг і О.Шумський брали участь у складі об'єднаної російсько-української делегації в радянсько-польських переговорах про укладення мирного договору. Мирний договір був укладений 18 березня 1921 р. Першим повноважним представником УСРР у Польщі став О.Шумський.

У 1921 р. УСРР уклала мирні договори з Латвією та Естонією, встановила дипломатичні відносини з Австрією. Було визнано доцільним злити в єдине представництво дипломатичну місію УСРР у Росії й повноважне представництво у справах народного

господарства на чолі з М.Полозом. Останній очолив об'єднаний орган, а Ю.Коцюбинський став повноважним представником України у Відні. 2 січня 1922 р. УСРР уклала договір про дружбу і братерство з кемалістською Туреччиною, аналогічний укладеному Росією у березні 1921 р.

Дипломатичні зв'язки України з європейськими країнами були потрібні для налагодження економічного співробітництва. Х.Раковський заснував наркомат зовнішньої торгівлі і домігся від однойменного московського відомства визначення регіону для його операцій (Польща, Чехословаччина, Румунія, балканські країни, Туреччина). До кінця 1921 р. торговельні представництва або місії УСРР працювали в Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі³⁹.

Однак країною, з якою Україна треба було насамперед розвивати відносини в усіх сферах життя, була Росія. Проблема полягала в тому, що центральні компартійні та радянські відомства не сприймали Україну як певну цілісність. Щоб справитися з цим, Х.Раковський зробив спробу, не переглядаючи партійного статуту, який надавав ЦК КП(б)У не більше прав, ніж звичайному губкому (це було безнадійно), встановити "особливі відносини" з ЦК РКП(б). У квітні 1921 р. він відрядив до Москви відповідального секретаря ЦК КП(б)У Ф.Кона із завданням проштовхнути проект утворення українського відділу при ЦК РКП(б), аналогічного за статусом постійному представництву уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР. Наявність представництва ослабляла ієрархічну підпорядкованість Центрального комітету республіканської партійної організації Центральному комітету всієї партії. Український відділ мав інформувати ЦК РКП(б) про потреби і пропозиції регіонального партійного центру. Однак Й.Сталін стояв на сторожі принципу "демократичного централізму". Через оргбюро ЦК РКП(б) він провів спеціальну постанову ЦК, яка засуджувала цю ідею⁴⁰.

Другу спробу домогтися "особливих відносин" з партійним центром зробив роком пізніше заступник голови Раднаркому УСРР М.Фрунзе (Раковський в цей час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро українського ЦК взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання до Москви для використання в Комінтерні Ф.Кона. У квітні 1922 р. Кон був звільнений від військової посади, яку займав у Харкові, але на нього поклали функції постійного представника ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б)⁴¹. Дізнавшись про це, Сталін висварив Фрунзе і заявив,

що республіканська організація не може мати постпредів при партійному центрі⁴².

“Союзний робітничо-селянський договір” між Україною і Росією V Всеукраїнський з’їзд рад ратифікував 2 березня 1921 р. Не пройшло й тижня після цього, як у Москві розпочав свою роботу X з’їзд РКП(б). Останнім пунктом його порядку денного був розгляд національного питання. Через антибільшовицьке повстання у Кронштадті це питання розглядалося у прискореному порядку, і делегати з’їзду обмежилися коротким обговоренням доповіді наркома у справах національностей Й.Сталіна, не приймаючи конкретних рішень. Однак розгляд питання показав наявність в державній партії різних думок щодо статусу національних республік.

Виявилось, що представники центрального апарату підходили до незалежного статусу національних республік як до тимчасового явища. Вони були переконані в тому, що після завершення громадянської війни національна державність вичерпала себе. Деякі вважали за необхідне повернутися до передреволюційного адміністративно-територіального поділу і перетворити “незалежні” республіки на губернії. Більшість, однак, вважала, що республіки треба зберегти, але урівняти у правах з автономними республіками Російської Федерації.

Сталін на з’їзді заявив, що “живим втіленням” тої форми державного союзу, яка потрібна, є Російська Федерація⁴³. Іншими словами, він запропонував ліквідувати національну державність шляхом автономізації незалежних республік, розчинення їх в кордонах Росії. Головним його опонентом на з’їзді виявився В.Затонський, який встиг виступити в числі перших (як уже зазначалося, обговорення питання було згорнуте). “Нам необхідно, – заявив Затонський, – витруїти з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська. Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації”⁴⁴.

Раднарком УСРР відразу після з’їзду вирішив виступити з ініціативою щодо розробки загальнофедеративної конституції⁴⁵. Ідея Х.Раковського була спрямована на те, щоб конституційно закріпити існуюче становище, тобто відстояти державний статус

УСРР. ЦК РКП(б) погодився з тим, щоб утворити конституційну комісію, але з боку Росії рекомендував до неї другорядних діячів – наркома юстиції Д.Курського і члена президії ВЦВК М.Владимирського. ВУЦВК затвердив представником УСРР в комісії М.Скрипника. Доповіді комісії час від часу заслуховувалися у вищих партійних і радянських органах обох республік, але далі обговорень робота не просувалася. Розбіжність думок щодо основних принципів конституційного оформлення “договірної федерації” паралізувала справу. Доповідаючи про роботу конституційної комісії в грудні 1921 р. на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У, Х.Раковський з іронією зазначив, що конституція все-таки буде опрацьована років через 200-300⁴⁶.

Між російськими і українськими відомствами виникали постійні суперечки щодо підпорядкування підприємств, розташованих на території України. Архів ЦК КП(б)У засвідчує, що мало не на кожному засіданні політбюро ЦК розглядалися конфліктні ситуації, пов’язані з перепідпорядкуванням об’єктів або ущемленням прав республіканського управлінського апарату в іншій формі.

Свідомо порушуючи партійну дисципліну надто відвертими висловлюваннями, Х.Раковський заявив у політичному звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.): “В нашій роботі ми зустрілися з непевністю відносин між українськими органами і союзними органами. Та союзна угода, яку було складено наприкінці 1920 р., накреслювала, звичайно, загальну лінію. Вона не могла передбачити всіх випадків і явищ, особливо щодо нової економічної політики. Багату практику за два останні роки, яку набуто на тлі н.е.п., не вміщено в надто схематичну угоду, і ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанову Політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами”⁴⁷.

Суть справи полягала не у схематизмі українсько-російського договору від 28 грудня 1920 р. На початку 20-х рр. відбувався процес складання по радянській лінії єдиного управлінського апарату. Ним ставав центральний апарат РСФРР, який встановлював контроль над найбільш вагомими об’єктами у національних республіках. Але йому доводилося відвойовувати кожний окремо взятий об’єкт. Дисципліновано підпорядковуючись

Москві по партійній лінії (у тому числі по рішеннях політбюро ЦК РКП(б) щодо перепідпорядкування об'єктів на своїй території російським відомствам), харківський центр міцно тримався за свою незалежність по радянській лінії. Декларативно-незалежний статус України за цих умов ставав не таким уже й декларативним. Україна кісткою в горлі стояла у всіх керівників московських відомств. Один епізод на XI з'їзді РКП(б) у квітні 1922 р. ілюструє це з усією переконливістю.

У Донбасі в 1921 р. стався конфлікт між компартійною і господарською гілками влади. Керівник Центрального правління кам'яновугільної промисловості Г.Пятаков, який не зробив партійної кар'єри в Україні при Раковському, не знайшов спільної мови із керівництвом Донецького губкому КП(б)У. ЦК КП(б)У в цій ситуації став на бік губкому, відправив Пятакова у розпорядження ЦК РКП(б) і віддав його посаду голові Української ради народного господарства В.Чубарю. Той виявився змушеним, суміщаючи обидві посади, постійно переїжджати з Харкова в Бахмут, де знаходилося ЦПКП, і навпаки.

Ленін, який високо цінував адміністративні здібності Пятакова, засудив свавільні дії "українських товаришів". Він пам'ятав, як "товариші" скинули Пятакова у 1919 р. з посади голови уряду, після чого йому довелося посилати в Україну нову людину – Раковського. Виступаючи на XI з'їзді РКП(б) з політичним звітом ЦК РКП(б), вождь відійшов від завчасно підготовленого тексту і кинув кілька саркастичних фраз: "Україна – незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона іноді бере – як би це ввічливіше висловитися? – обхід, і нам як-небудь доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, і ЦК – не скажу, що обманює, але якось трохи відсувається від нас"⁴⁸.

Ці фрази негайно використав М.Скрипник, коли він виступив в обговоренні звіту ЦК. Виправдуючи характеристику українських цекістів як "народу хитрого", він зосередив критичну частину виступу на зміновіхівцях-емігрантах, які стали закликати один одного до співробітництва з радянською владою, оскільки тільки вона здатна відродити колишню державну велич Росії. Вістря критики спрямовувалося на погляди зміновіхівців у національному питанні. Тут російські емігранти своїх віх не змінювали, а відстоювали гасло білогвардійців про єдину й неділиму Росію. Проте Скрипник все-таки дав зрозуміти, що його хвилюють не публіцистичні виступи емігрантів, а великодержавницькі тенденції в роботі центральних відомств РСФРР на території УСРР. Він

зосередив увагу делегатів з'їзду на "самодіяльній" репліці Леніна, коли той зауважив, що Україна – це незалежна республіка. "Для мене має деяке показове значення, – говорив Скрипник, – мимохідь кинута заява тов. Леніна, що Україна, між іншим і на щастя, є самостійною державою. Товариші, це мимохідь кинуте зауваження розв'язує життєве питання"⁴⁹.

М.Скрипник не випадково ухопився за необережну фразу Леніна. Напередодні з'їзду, 11 березня політбюро ЦК КП(б)У з ініціативи Х.Раковського прийняло резолюцію про необхідність конкретизувати взаємовідносини РСФРР та УСРР, а для цього створити спеціальну комісію з членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, які були одночасно членами ЦК РКП(б)⁵⁰. Однак члени ЦК РКП(б) від української республіканської партійної організації зустрілися на XI з'їзді РКП(б) з явним небажанням центрального керівництва підтверджувати незалежний статус України.

Після громадянської війни тандем "партія – ради" почав ставати більш консолідованим. Не зливаючись організаційно, компартійні і радянські органи влади все-таки зливалися на персональному рівні: кожному відповідальну посаду в радянському апараті посідав член РКП(б). З цього приводу В.Ленін у 1921 р. відзначив: "як правляча партія, ми не могли не зливати з "верхами" партійними "верхи" радянські, вони у нас злиті і будуть такими"⁵¹. До цього спостереження слід додати тільки одне: зливалися на персональному рівні не тільки "верхи", але й "низи" управлінських ланок.

Еволюція компартійно-радянського режиму відбувалася й по лінії централізації влади, перш за все, в державній партії. Кандидатури на керівні посади у периферійних партійних організаціях спочатку "рекомендувалися" Центральним комітетом, а точніше – його апаратними відділами, а вже потім формально затверджувалися місцевою партійною організацією на ніби виборах її керівних органів. Це явище, назване "призначенством", почало визначати кадрову політику в партії.

Така політика турбувала багатьох ветеранів більшовицької партії, які звикли демократично розв'язувати кадрові проблеми, хоч завжди визнавали необхідність додержання залізної дисципліни. Найбільш голосно протестувала група "демократичного централізму", яка оформилася в самостійну фракцію. Ці фракціонери відстоювали демократію в централізмі і централізм в демократії, не розуміючи того, що в житті такого поєднання не існує. Один з лідерів українських "децистів" Рафаїл (Р.Фарбман)

виступив на X з'їзді РКП(б) з вимогою розпочати демократизацію партійного життя. "Цілий ряд негативних явищ, - говорив він, - є результатом найжорстокішого централізму, перетвореного у бюрократизм. Призначенство стало системою, і призначувані товариші не відчували будь-якої відповідальності, не відчували себе зобов'язаними перед широкими масами. Вони були залежні тільки від вищого начальства"⁵².

На цьому з'їзді В.Ленін домігся ліквідації фракцій і угруповань в партії, мотивуючи це необхідністю додержання залізної дисципліни. Прийнята з'їздом резолюція "Про єдність партії" загрожувала суворими карами навіть керівникам найвищого рангу у випадку фракційності. Членам Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право на об'єднаному пленумі двома третинами голосів виключати фракціонерів з свого складу і навіть з партії. Це означало, що X з'їзд РКП(б) випустив з рук суверенне право партійних з'їздів вирішувати ключове в партійному житті питання про склад ЦК. Інакше кажучи, реальна влада в країні переходила від партійного з'їзду до ЦК РКП(б). Керівники ЦК діставали змогу впливати на партію не силою авторитету, а за допомогою апаратних комбінацій. Апарат ЦК дістав можливість контролювати хід партійних з'їздів, спрямовувати його у потрібному напрямку, визначати зміст з'їздовських резолюцій.

Політбюро ЦК було неформальною структурою. Всі свої рішення і постанови воно ухвалювало від імені ЦК як вищого носія влади між з'їздами. Однак той же механізм здійснення диктатури, який призводив до панування породженого з'їздом Центрального комітету над самим з'їздом, зумовлював й виникнення залежності Центрального комітету від породженого ним політбюро ЦК.

У ЦК, обраному X з'їздом в березні 1921 р., налічувалося 25 осіб, у тому числі четверо з України – Артем (Ф.Сергєєв), Г.Петровський, Х.Раковський і М.Фрунзе. У ЦК, обраному XI з'їздом у квітні 1922 р., було 27 осіб. Місце Артема, який загинув у трагічному випадку, зайняв В.Чубар.

Одночасно з переливом влади від з'їздів до Центрального комітету РКП(б) і від ЦК у повному складі до політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК відбувався переплив влади від радянських органів управління до партійних структур. Залишаючи радянські органи безпосередніми виконавцями прийнятих нею рішень, РКП(б) перебирала на себе владні повноваження у кожній ланці

управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, аж до Центрального, внаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все - секретарів.

Під час народження зв'язки "партія - ради" найвищою в компартійно-радянській номенклатурі вважалася посада голови уряду. Посада секретаря ЦК була секретарською у первинному значенні слова, тобто не політичною, а технічною. Зростаючий переплив влади від радянських органів до партійних, з одного боку, і від нижчих ланок партійного апарату до вищих, з другого, призвів до наповнення секретарських посад цілком новим змістом. У квітні 1922 р. пленум ЦК, обраного XI з'їздом РКП(б), заснував посаду генерального секретаря. Цей же пленум ЦК ухвалив, за пропозицією В.Леніна, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Тобто секретаріат ЦК перетворювався на державний орган. Генеральним секретарем став Й.Сталін – член політбюро і оргбюро ЦК з моменту їх утворення у 1919 р.

Буквально через місяць після обрання Сталіна генсеком, у травні 1922 р. В.Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби і на кілька місяців втратив здатність впливати на події. За його відсутності посада генсека стала відігравати в ЦК ключову роль. А Сталін був противником "договірної федерації" і не приховував своєї позиції.

Пропозиція ЦК КП(б)У про конкретизацію відносин між Україною і Росією певний час знаходилася в ЦК РКП(б) без руху. Після XI з'їзду в ЦК надійшли аналогічні пропозиції про уточнення взаємовідносин з Росією від Білорусії і республік Закавказзя. Цілком можливо, що про надходження таких пропозицій потурбувався сам Сталін. В усякому разі, з його подачі політбюро ЦК у серпні 1922 р. доручило оргбюро розібратися з питанням про відносини між республіками. До комісії оргбюро увійшло шестеро членів ЦК РКП(б) – В.Куйбишев (голова), Г.Орджонікідзе, Г.Петровський, Х.Раковський, Г.Сокольніков і Й.Сталін.

Сталін взяв керівництво роботою комісії в свої руки і підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою "Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками". У цьому проекті передбачалося входження незалежних республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень. Отже, національна державність республік в її радянській формі ліквідувалася.

За день до 23 вересня, коли на комісії повинен був розглядатися підготовлений проект, генсек надіслав листа В.Леніну, який перебував на лікуванні в Горках під Москвою. Цей лист, на відміну від ленінських документів у справі утворення СРСР, які були опубліковані після XX з'їзду КПРС, з'явився у відкритій пресі тільки в 1989 р. Причина його довгого замовчування полягала в граничній відвертості, з якою генсек звертався до вождя: "За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік"⁵³.

Ставлячись досить цинічно, як це видно з наведеного уривку, до "форми", тобто закону, зокрема, Основного закону, Сталін бажав автономізацією республік зменшити надто велику дистанцію між формою і суттю радянської державності. Автономізація, яка означала ліквідацію національної державності, зменшувала розрив між конституційними деклараціями і реальністю.

Комісія оргбюро в розширеному складі (за участю представників республік) 23 і 24 вересня розглянула сталінський проект і більшістю голосів без істотних поправок прийняла його. Пропозиція Г.Петровського дозволити обговорення проекту на бюро губкомів партії була відхилена п'ятьма голосами проти чотирьох – представників України, Грузії, Білорусії і Азербайджану⁵⁴. Сталін боявся обговорення проекту навіть на рівні губкомів, тому що не був упевнений в його результатах. Він сподівався проштовхнути ідею автономізації республік на пленумі ЦК РКП(б), і лише після того, спираючись на авторитет ЦК, організувати в країні "об'єднавчий рух".

Рішуче неприйняття сталінського проекту продемонстрував тільки Х.Раковський. Він не поїхав в Москву на засідання комісії, тому що знав, що опиниться у меншості. Але ще 25 серпня він зустрівся з Леніним у Горках і розповів йому, як Сталін використав пропозицію ЦК КП(б)У про вдосконалення відносин України і Росії.

28 вересня Раковський зафіксував свою позицію в офіційному відзиві на сталінський проект. “Замість того, щоб виробити дійсну федерацію, яка забезпечувала б усім однакові умови революційного будівництва, об’єднувала б робітничий клас усіх національностей Росії на основі рівноправ’я, даний проект проходить повз таке завдання, - писав голова уряду УСРР. – Даний проект ігнорує, що Радянська федерація не є однорідною національною державою. У цьому відношенні проект резолюції є поворотним пунктом у всій національній політиці нашої партії”⁵⁵.

Ленін розпорядився, щоб йому в Горки надіслали всі матеріали комісії оргбюро, у тому числі протоколи засідань 23 і 24 вересня. Такі матеріали надійшли до вождя 25 вересня, а вже наступного дня він написав лист Л.Каменєву для передачі членам політбюро ЦК. В листі проект Сталіна відкидався. Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації – Російська і Закавказька разом з Україною і Білорусією утворили новий союз. “Ми, - писав Ленін, - визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію”. І далі він пропонував: “Важливо, щоб ми не давали поживи “незалежним”, не знищували їх *незалежності*, а створювали ще *новий поверх*, федерацію *рівноправних республік*”⁵⁶.

Показово, що Ленін брав у лапки слово “незалежність”. Цим самим він давав зрозуміти, що йдеться не про справжню незалежність.

План Леніна мав дві істотні риси. По-перше, зберігалася, хоч і в урізаному вигляді, національна державність в рамках єдиного багатонаціонального державного утворення. По-друге, всі республіки в цих рамках володіли однаковим статусом, не виключаючи Росії.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв формулу, запропоновану Ленінінм. Була утворена конституційна комісія, покликана визначити форму єдиного багатонаціонального державного утворення – федерації “другого поверху”, як висловився Ленін. Комісія складалася з Й.Сталіна (голова), М.Калініна, Л.Каменєва, Г.Пятакова, Х.Раковського і Г.Чичеріна, а також представників від незалежних республік.

Було вирішено утворювати наркомати трьох типів – злиті, об’єднані і автономні. Злиті наркомати з “безроздільною владою” мали діяти на всій території нової федерації, не розрізняючи

кордонів республік. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів – юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

В цій схемі слабкою ланкою були московські колегії. Ленін пропонував входження всіх наявних республік у новий державний союз “разом і нарівні”. Це означало, що центр треба було б створювати “з нуля”, формуючи його структуру спільними зусиллями всіх республік. Насправді же він створювався на базі управлінського апарату Росії. “Разом і нарівні” не виходило...

Ця особливість конституційного устрою мала два важливих наслідки. По-перше, Росія як республіка практично позбувалася свого владного центру. Він ставав загальнофедеративним або, як його стали називати, загальносоюзним. Оскільки загальносоюзна конституція враховувала вислів Леніна “разом і нарівні”, почалася слабо виражена консолідація багатонаціонального російського суспільства в рамках РСФРР. Державна партія, яка залишилася абсолютно унітарним організмом, не гальмувала, але й не заохочувала цієї тенденції. Раднарком РСФРР і його наркомати очолювали політичні діячі другого і третього ешелонів. Їх погано знали навіть в Росії. Партійного центру в Росії взагалі не виникло. Тільки в часи М.Хрущова було утворене т.зв. Бюро ЦК КПРС по РРФСР з малоефективними функціями.

По-друге, Росія по радянській лінії ставала суперреспублікою, новою видозміною Російської імперії (по компартійній лінії вона була нею з моменту завоювання влади більшовиками). Провідне становище її серед інших республік знайшло виявлення навіть в наскрізь популістській радянській лексиці, щоправда, не без частки лицемірства: “перша серед рівних”. Політична першість Росії визначалася наявністю в ній загальносоюзного центру радянської влади.

Подібна владна конструкція була бездоганною за задумом тільки за наявності ефективного центру влади. Вона трималася, як і попередня конструкція держави без власної назви (“договірна федерація”), на партії, що володіла державним статусом. Втрата цією партією державного статусу вибивала фундамент з-під загальносоюзної держави, загрожуючи їй розпадом на складові елементи. Однак будівникам об'єднаної радянської держави таке не могло наснитися навіть в страхітньому сні.

Якби здійснився план автономізації, який після XX з'їзду КПРС почали приписувати виключно Сталіну (раніше було показано, що його висував у 1919 р. й Каменєв), Україна та інші незалежні республіки перетворилися б на складові частини "єдиної і неділимої" Росії. У такій конституційній оболонці радянська Росія теж могла б розвалитися, як Російська імперія. Але розвал загрожував би новими міжнаціональними війнами. Розвал союзної держави, створеної В.Леніним, міг відбутися (і справді відбувся) на конституційній основі, шляхом звичайного голосування в парламентах союзних республік.

І в 1919, і в 1922 рр. проти автономізації радянських республік рішуче виступав Х.Раковський. Можна було б сказати, що він турбувався про власне становище в системі влади, а не про становище українського народу. У 1919 р. так воно й було. Проте вся діяльність Раковського в Україні у наступні роки свідчила про його щире бажання зміцнити республіку, в якій він займав провідне становище, захистити її від несправедливих нападок центру. Це не завжди виходило, беручи до уваги абсолютну підпорядкованість периферії центру. Але Раковський був особистим другом Л.Троцького з емігрантських часів, мав добрі стосунки з В.Леніним, починаючи з 1900 р., коли фінансував видання і поширення в Росії газети "Искра". Особисті зв'язки в диктаторській системі влади часто спрацьовували.

Конституційна комісія прийняла наскрізь фальшиву норму, яка "врівноважувала" втрату республіками статусу незалежних: кожна могла в будь-який час вийти зі складу держави, що її Ленін назвав Союзом Радянських Соціалістичних Республік. Не заперечував навіть Й.Сталін, який цілком спокійно сприйняв провал свого плану автономізації незалежних республік. Адже йшлося всього-навсього про ступінь декларативного виявлення "лібералізму Москви у національному питанні". У сталінській Конституції 1936 р. ця норма збереглася.

З утворенням СРСР Росія ніби зникла, в усякому разі, у свідомості переважної частини росіян. І Російська імперія, і Російська Федерація мали багатонаціональний склад населення, але державоутворююча нація була присутньою в назві держави. М.Скрипник наважився, виступаючи на XII з'їзді РКП(б), роз'ятрити свіжі рани у делегатів такою заявою: "Великодержавні забобони, що зайшли в кров з молоком матері, стали інстинктом у багатьох і багатьох товаришів. Пригадайте, як багато товаришів збентежилися, коли наш Союз Республік дістав назву не РСФРР,

а СРСР". Але він поспішив з висновками, продовжуючи цю тему: "Пригадайте, як багато незрозумілих питань виникло серед товаришів з приводу зміни назви Російської комуністичної партії на Комуністичну партію СРСР, як багато принципово не погоджувалося з цим, убачаючи в цьому якусь базу, відмову від традицій і т.ін., ніби ми вже одного разу не зреклися старої заслуженої назви і ніби в цьому обстоюванні назви партії, не по території, а саме за російською національністю, немає своєрідного великодержавства"⁵⁷. Насправді партія поміняла назву не у квітні 1923 р., коли відбувався XII з'їзд, а тільки в грудні 1925 р., на XIV з'їзді. Керівники партії "дозріли" до такого рішення не так скоро...

Утворення СРСР не викликало в суспільстві будь-якого резонансу, хоч в пропаганді наступних десятиліть його намагалися зобразити "всенародним об'єднавчим рухом". Події розвивалися точно за сценарієм, опрацьованим в оргбюро ЦК РКП(б) під безпосереднім керівництвом Сталіна. 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад. Його делегати схвалили Декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Після цього вони звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами Всесоюзного з'їзду рад.

30 грудня 1922 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд рад. Він затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано склад ЦВК СРСР, в тому числі чотирьох голів ЦВК, від України – Г.Петровського.

Від приїзду з еміграції у квітні 1917 р. і до грудня 1922 р. В.Ленін послідовно втілював у життя план побудови держави, названої ним у "Квітневих тезах" державою-комуною. Він зазнав цілковитого краху у спробах насадження комуністичної системи виробництва і розподілу у дрібноселянській країні, але відступ його у березні 1921 р. до нової економічної політики мав тільки тактичний характер. Ленін чудово розумів, що комуністичне будівництво може відбутися тільки всупереч волі всіх верств населення, тобто методами "революції зверху". Він попереджав, що воно неможливе без громадянської війни, без масового політичного і економічного терору з боку держави. Ціна комуністичних перетворень його не турбувала, поки сам він стояв на чолі цієї держави. Та в грудні 1922 р. вождь відчув себе

покинутим соратниками і позбавленим влади. Уперше він подивився на справу свого життя збоку, неупередженим оком. Подивився – і жахнувся.

У сказаному вище переконає зміст передсмертного щоденника, продиктованого у період від 24 грудня 1922 р. до 2 березня 1923 р., поки черговий удар не перетворив вождя на розумового інваліда. Один із записів був продиктований 30-31 грудня 1922 р. і мав назву “До питання про національності або про “автономізацію”. Соратники приховали його від партії і суспільства, уперше він був опублікований у 1956 р. в теоретичному органі ЦК КПРС – журналі “Коммунист”.

Цей запис прозвучав єдиною чужою, але природною нотою у бездоганно скомпанованій Сталінім партитурі утворення СРСР. Таку “епохальну” подію виведений хворобою з політичного життя засновник партії і держави принизив до від’ємної величини. У перших рядках він висловив жаль, “що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік”⁵⁸.

Тут важливо відзначити не тільки вжитий епітет (“горезвісне питання”), але й ототожнення автономізації незалежних республік з проголошенням СРСР. Ленін розумів, що ідея про двоповерхову федерацію, яку партійне керівництво використало без вагань і суперечок, має тільки декларативну цінність. “Дуже природно, – диктував він, – що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ. Немає сумніву, що мізерний процент радянських і радянیزованих робітників потоне в цьому морі шовіністичної великоруської шушвалі, як муха в молоці”⁵⁹.

Тому Ленін радив розглянути можливість повернення на наступному з’їзді рад до проблем утворення СРСР з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств – військового і дипломатичного. В усіх інших сферах життя пропонувалося відновити самостійність республік⁶⁰.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив конституційну комісію, яку очолив М.Калінін. Разом з ЦВК союзних республік вона почала працювати над розробкою фундаментальних положень державного устрою. Працюючи гласно, ця комісія була змушена тільки

повторювати все те, що вже напрацювала конституційна комісія, яка була призначена у жовтні 1922 р. пленумом ЦК РКП(б).

26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд рад СРСР. Він затвердив першу Конституцію СРСР. Новий текст Конституції УСРР був затверджений у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад.

Радянський Союз, як і Російська або Закавказька Федерації, мав вигляд федеративної держави. Однак у Конституції СРСР термін "федерація" згадувався лише в назвах союзних республік. Росії надавали федеративний вигляд національні республіки, області і округи, утворювані на територіях з неросійським в основному населенням. Але ці "суб'єкти федерації" були безпорадні перед всемогутнім центром і не мали незалежних від нього повноважень. Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації. Останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб'єктами.

Після утворення СРСР керівники партії розпочали кампанію коренізації. У районах України з переважною більшістю українців ця кампанія набула вигляду українізації. Українізація – це полісемантичний термін, зміст якого не завжди співпадав з формою.

Українська революція починалася з українізації. Створювані Центральною Радою державні установи повинні були користуватися українською мовою. Діти в школах мали вчитися рідною мовою. Солдати на фронті повинні були об'єднатися в українські військові підрозділи. Державність українського народу повинна була здобути національний характер. В короткочасну добу Української Народної Республіки жодної суперечності між формою і суттю українізації не існувало.

Однак імперію, що розпалася, вдалося "зібрати" більшовикам. Не останню роль у цьому успіхові лєнінської партії відіграла пластична національна політика. Більшовики готові були йти на далекосяжні поступки пригнобленим націям у справі відродження їх мови і культури, навіть у становленні національної державності. Державність була головною вимогою пригноблених націй, але більшовики могли йти їм назустріч без всякої шкоди для своєї влади внаслідок взаємопов'язаності партійної диктатури з державністю в її радянській оболонці. Однак саме через те, що національна державність ставала примарною внаслідок збереження диктатури російської політичної партії, форма радянського різновиду українізації не могла співпасти з її змістом.

Висхідним пунктом радянської українізації може вважатися резолюція VIII Всеросійської партконференції, в якій містилася така вимога: “Члени РКП на території України повинні на ділі провадити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою”⁶¹.

Ця вимога була надзвичайно прогресивною у порівнянні з російською імперською дійсністю. Та у процитованих рядках йшлося тільки про одне: коренізацію влади, встановленої більшовиками в Україні після трьох збройних вторгнень. Звичайно, мова нерозривно пов'язана з національною культурою і становить її першооснову. Тому здійснювана з Кремля політика українізації не могла не сприяти подоланню русифікації України, зростанню національної самосвідомості народних мас, нарешті – державницьким устремлінням народу. Ці наслідки індустріалізації були небажаними для Кремля, в основі політики якого було поглиблення однорідності суспільства, у тому числі в національному відношенні. Але керівники державної партії розуміли, що неможливо контролювати Україну тільки за допомогою військової сили. Українці мали переконатися в тому, що радянська влада – це їхня власна влада. Переслідувану сотні років рідну мову українці повинні були почути в установах, школах, закладах культури.

Зважаючи на небажані побічні наслідки курсу на укорінення влади, керівники КП(б)У довго не виявляли схильності до активних дій у напрямі українізації. Зрештою, їм довелося б починати українізацію з себе, тобто прикласти особисті зусилля для оволодіння українською мовою. За даними 1923 р., тільки 737 з 11 826 відповідальних працівників компартійно-державного апарату УСРР заявили, що знають її⁶².

Небажання відповідальних працівників зробити щось істотне у сфері українізації на початку 20-х рр. прослідковується за багатьма документами. Наприклад, у постанові лютневого (1922 р.) пленуму ЦК КП(б)У “Цілі і завдання українізації” проголошувалися “повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і водночас усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою”⁶³. За цим набором слів відчувалося явне бажання прикинутися дурником. Ніби обидві мови займали в Україні

однакове становище, і йшлося тільки про те, щоб зберегти паритет!

Проте не всі бажали прикидатися. Секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь зробив навіть спробу теоретично обґрунтувати відразу компартійно-радянської еліти до української мови і культури. Мовляв, російська мова і культура в Україні пов'язані з містом і "найпрогресивнішим" в суспільній структурі робітничим класом, а українська мова і культура – з селом і "відсталим" селянством. Звідси обов'язком членів КП(б)У, на думку Лебеда, було сприяння "природному процесу" перемоги російської мови і культури.

Теорію "боротьби двох культур" в КП(б)У не підтримали, тому що вона була відверто шовіністичною. Однак російськомовна більшість у ЦК КП(б)У і губкомах партії гнула свою лінію. В КП(б)У на кінець 1923 р. налічувалось 57 тис. членів і кандидатів партії, серед яких було 45 відсотків росіян, 33 – українців, 14 - євреїв⁶⁴. За переписом 1923 р. питома вага українців в радянському апараті не перевищувала 35 відсотків. Особливо незначною частка українців була в керівних радянських структурах. Основна маса службовців в наркоматах складалася на 40 відсотків з євреїв, на 37 відсотків – з росіян і тільки на 14 відсотків – з українців⁶⁵.

Після утворення СРСР в ЦК РКП(б) вирішили "врівноважити" втрату республіками незалежного статусу підвищеною увагою до національного питання. XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. затвердив політику коренізації як офіційну лінію партії. "Теорія" Д.Лебеда без згадки його прізвища знайшла своє місце в резолюції з'їзду з національного питання: "Розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизькою та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першим черговим завданням нашої партії"⁶⁶.

З великою програмною промовою на з'їзді виступив М.Скрипник. Він не скаржився на першого секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга, німця за національністю, який активно саботував справу українізації, але дав зрозуміти присутнім, що становище в республіці явно неблагополучне. За заведеним порядком тези Й.Сталіна з національного питання напередодні з'їзду обговорювалися в республіканських партійних організаціях. На Всеукраїнській партконференції резолюція, що відповідала змісту

тез, була прийнята одногосно (при чотирьох, хто утримався). Зазначивши це, М.Скрипник продовжував: “Але мені переказували, що після ухвали цієї резолюції один з тих, хто голосував за неї, голова губвиконкому, коли до його при виході з зали засідання заговорив один безпартійний кооператор українською мовою, відповів: “Говорите со мной на понятном языке”. Він “проголосував” резолюцію в національному питанні, він з нею “вполне согласен”. Це протиріччя між теорією і практикою, цю лінію “болота” треба вишмалити, треба випекти розжареним залізом”⁶⁷.

Після відкликання Х.Раковського влітку 1923 р. в харківському субцентрі влади, як і в Москві, першою стала посада партійного секретаря. Квірінг на цій посаді явно не підходив на роль людини, яка могла б випекти розпеченим залізом лінію “болота”. Але він не встиг своєчасно зорієнтуватися у боротьбі за владу в Кремлі і в квітні 1925 р. втратив посаду. Сталін надіслав у Харків на формально підвищену посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У свого найближчого апаратного співробітника Л.Кагановича. Саме при ньому політика українізації здобула потрібні масштаби. Каганович по-чиновницькому наполегливо втілював офіційний курс. Він навіть трохи опанував українську мову, якої не знав, хоч народився в селі Кабани на Київщині.

Та головна роль у здійсненні українізації належала не Кагановичу, а М.Скрипнику. Серед партійних керівників вищого рангу він був “білою вороною”, оскільки надавав великого значення розв’язанню національного питання. Раніше реноме націонал-комуніста заважало йому зайняти чільне місце в групі харківської владної еліти. В лібералізованій атмосфері 20-х рр. Скрипник очолив наркомат освіти і підпорядковані йому установи, став членом політбюро ЦК КП(б)У і одним з найбільш впливових в Україні політичних діячів.

Результати українізації 20-х рр. були вагомими. Питома вага українців серед службовців радянського апарату зросла до 54 відсотків у 1927 р. Тоді же питома вага українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У сягнула 52 відсотків. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більша частина книг, журналів і газет стала видаватися українською мовою. З ініціативи М.Скрипника, який витискував все можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу та в деяких червоноармійських частинах. На Кубані відкрилися українські

школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення⁶⁸.

Характер коренізації в інших союзних республіках в основному відповідав офіційному курсу на укорінення владних структур. Коренізація в Україні претендувала на щось більше. Прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організму України супроводжувалося великим культурним піднесенням, названим в літературі національним відродженням 20-х рр. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М.Грушевського, які у минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам в галузі культури. Завдяки їх зусиллям було одержано вагомі здобутки у розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва.

Використання офіційного курсу в інтересах національного відродження було заслугою зовсім невеликої групи відповідальних працівників КП(б)У, в основному колишніх боротьбистських вождів, які згуртувалися навколо М.Скрипника. Їх культурницька діяльність виразно і чітко спрямовувалася на дерусифікацію. Завдяки цьому вона дістала широку суспільну підтримку.

М.Скрипник спромігся так багато зробити для національного відродження саме тому, що користувався підтримкою першої особи в компартійно-радянській номенклатурі республіки. Фактично же його підтримував Й.Сталін. Професійно підготовлений у національному питанні, Сталін відчував всю його силу і бажав мати за собою одну з найбільших партійних організацій і найпотужнішу після Росії республіку. У тій жорстокій боротьбі за владу, що тривала в Кремлі з 1922 по 1928 рр., генсек обійшов Л.Троцького і Г.Зінов'єва, які народилися в Україні, і здобув необхідну підтримку республіки. Навіть після 1928 р., коли в СРСР почалася сталінська "революція зверху", і селянство, перш за все українське, опинилося в епіцентрі найжорстокіших репресій, національна політика Кремля не змінювалася: новий вождь умів чекати. Тільки після того, як були розв'язані соціальні завдання "соціалістичного будівництва", Сталін постарався ліквідувати ті здобутки політики українізації, які створювали загрозу для централізованої держави і його персональної диктатури.

Суперечність між позбавленими політичних прав радянськими органами влади і наділеними диктаторськими правами компартійними комітетами існувала всюди і в усі часи. Незважаючи на свою двоєдиність, забезпечувану якраз диктатурою парткомів, це

були зовсім різні організації: одна з них будувалася на засадах конституції, а друга спиралася на партійний статут. В Україні суперечність між ними набувала особливої рельєфності, тому що на неї накладалося нерозв'язане національне питання.

Документи, які підтверджують цю думку, зустрічаються не часто. З тим більшою увагою треба поставитися до тих, які уже увійшли в науковий оборот. Один з них – анонімний лист групи делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад, який був написаний 26 лютого 1931 р. і відклався в архіві ЦК КП(б)У.

В листі порушувалося питання про перспективи розвитку української державності, про необхідність надання Україні більших бюджетних повноважень. Висловлювалася незгода з централізацією управління промисловістю і з відсутністю міжнародної політики українського уряду після утворення СРСР. Звертаючись до президії з'їзду, дописувачі питали: “Чому уряд та партія не можуть рішуче поставити питання про те, щоб всім економічним життям УСРР керував наш уряд, партія і робітничий клас України, узгоджуючи свої плани з союзними органами?” Особливе незадоволення авторів листа викликала форма взаємовідносин українських партійних та радянських установ з всесоюзними: “Чому наш уряд пише: “прохати союзний уряд”? Суверенна республіка, коли їй що-небудь потрібно робити, не ходить на поклін”⁶⁹.

На думку авторів, щоб наповнити національну політику партії справжнім змістом, “необхідно терміново взятися за висування керівних кадрів з місцевого населення. Українську радянську державність потрібно будувати, так як це будівництво лише розпочате, а у нас до цих пір говорять лише про мову та культуру, хоча, звичайно, і це елементи державності”. Автори вимагали “заповнити національну політику державницьким змістом у повному його обсязі”⁷⁰.

Не піддаючи жодному сумніву необхідності модернізації СРСР за рахунок напруження зусиль всіх республік, автори висловлювали обурення тим, що результати надмірної експлуатації робітників і селян України не залишаються в ній: “Експлуатація велика, але в ім'я чого? Бідняцько-середняцьке селянство позбавляється останньої корівки, шматка сала, яйця, ходить обідраним, так само й робітники. І за всі ці біди, яких ніколи не було в історії, за все це будується російська промисловість. Тепер ми голодуємо. В ім'я чого? Скажете, соціалізму? Так. Та

хіба він повинен будуватися лише в Росії? Чому ж туди відправляється все, що тільки є?⁷¹

Автори листа були переконані в необхідності репресивної політики і в потрібності такої репресивної сили, як ДПУ. Але їх обурювало те, що ця сила зовсім не підконтрольна українському урядові і формується не з українців: “в ДПУ переважна більшість апарату та особового складу була сформована з елементів, ні соціально, ні національно не пов’язаних з українською радянською дійсністю. Це у більшості своїй вихідці з сімей єврейських торговців і декласованого російського, випадкового для України елемента, який проліз туди різними шляхами. Чому там не звертають увагу на українізацію, навіть не вважають її за справжню політику партії та уряду, немов вони “держава в державі”? Ми вважаємо, що необхідно передивитися ці “кадри” та поповнити ряди ДПУ дійсно класово-витриманими, бездоганними робітниками, відданими справі революції, бідняками та середняками, створивши з них основне ядро. Необхідно забезпечити відповідне керівництво цим органом з боку українського уряду й партії”⁷².

Автори цього листа не були випадковими людьми в системі влади. Безумовно, кожний з них мав свою самостійну ділянку роботи і активно працював над розбудовою тоталітарного ладу, вважаючи його найвищим досягненням людства. Але вони не бажали задовольнитися підпорядкованою роллю, яка призначалася кадрам українського походження володарями Кремля. Цей лист наочно ілюструє необґрунтованість певної ідеалізації націонал-комунізму, яка виникла в літературі української діаспори внаслідок його антиросійської спрямованості (в радянській літературі тема націонал-комунізму взагалі була забороненою).

Політика українізації не могла не зустрітися з двома підводними рифами: проблемами росіян в Україні і українців в Росії.

Вагому частку населення України становили громадяни неукраїнської національності, тобто національні меншини. Політика коренізації поширювалася й на них. У кожному випадку треба було встановлювати ареал компактного проживання національної меншини, формувати відповідний національний район, переводити діяльність установ та закладів освіти і культури на національну мову, засновувати відповідні газети і журнали. Логіка такої політики вимагала створення російських національних районів в місцях компактного проживання росіян. З

іншого боку, незважаючи на конституційний популізм, Росія залишалася державоутворюючою республікою, і саме на неї спиралася “пролетарські інтернаціоналісти” Кремля.

Мовою міжнаціонального спілкування в Радянському Союзі залишалася російська. На відміну від всіх інших національностей, росіяни не відчували себе національною меншиною в будь-якій республіці. Їх дратувала дерусифікація, яка завжди була оборотною стороною українізації, полонізації, або болгаризації. Не мало значення те, що дерусифікація торкалася не росіян, а русифікованих українців, поляків або болгар. Багатьох росіян не влаштовував сам факт протидії природній або штучній асиміляції неросійських національностей. У листі до Л.Кагановича та інших членів політбюро ЦК КП(б)У, написаному у квітні 1926 р., принциповий і послідовний представник російської сторони Й.Сталін звинувачував наркома освіти УСРР О.Шумського якраз за його підтримку закликів негайної дерусифікації пролетаріату. Хоч мова йшла про русифікованих українських робітників, Сталіну здавалося, що такий заклик “в устах українського комуніста звучить більш ніж дивно”⁷³.

Набуття українською мовою статусу фактичної державної мови в межах УСРР було найбільшим досягненням націонал-комуністів, які згуртувалися навколо М.Скрипника. Українізація не зачіпала інтересів російськомовного населення, але російська інтелігенція в Україні вперше відчула себе національною меншиною. Це було незвично, а для багатьох – й неприємно. Варто процитувати відомий лист М.Горького від 7 травня 1926 р. директору Держвидаву України О.Слісаренку з протестом проти скорочення тексту повісті “Мать” при її виданні українською мовою. Письменник-демократ без усяких хитрощів висловив те, що думав: “Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречия “языком”, но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия”⁷⁴.

Українські громади в Росії після 1917 р. почали організовуватися з метою задоволення своїх національно-культурних інтересів. Однак, на відміну всіх інших національних меншин, вони зустрічали опір місцевої влади, яка була переконана в тому, що українці нічого не втратять, якщо асимілюються. Уперше на державному рівні про необхідність задоволення їх потреб

заговорив М.Скрипник. У промові на XII з'їзді РКП(б) він заявив, що на 7 млн. осіб українського населення в Російській Федерації є тільки 500 шкіл з українською викладовою мовою і 2 технікуми. "Очевидячки, - говорив він, - тут наша практика не сходиться з нашою теорією. Тут треба, щоб тези наші в цій справі перетворювалися в життя належною мірою"⁷⁵.

Хоч М.Скрипник діяв в межах існуючого законодавства, йому доводилося буквально "пробивати" кожну школу з українською мовою навчання навіть в тих районах Росії, де українці становили більшість населення. Чиновницька протидія давалася взнаки. Саме до таких чиновників, які знати не бажали України і українців, був звернений вірш В.Маяковського "Борг Україні" (1926 р.):⁷⁶

Мы знаем,
курит ли,
пьет ли Чаплин;
мы знаем
Италии безликие руины;
мы знаем,
как Дугласа
галстук краплен...
А что мы знаем
о лице Украины?

Керівники республіки вважали своїм обов'язком підтримувати українців за межами України, але їхні демарші не спрацьовували. Впродовж 20-х рр. ні український театр в Москві, ні земляцтво, незважаючи на неодноразове так і не змогли зіп'ятися на ноги через протидію московських чиновників, які розглядали їх як "петлюрівщину" й чинили всілякі перешкоди (не надавали приміщення, не відпускали коштів тощо). У датованому 9 січня 1930 р. проекті листа до ЦК ВКП(б) з приводу забезпечення потреб культурного життя московських українців завідуючий відділом агітації, пропаганди і преси ЦК КП(б)У А.Хвиля наголошував: "Довкола питання культурного обслуговування українців виникла якась стіна ворожості та бюрократизму із суто великодержавницькими шовіністичними вихватками деяких працівників проти культурної роботи серед українців Москви на українській мові". В остаточному варіанті листа (від 11 січня) цю фразу було вилучено⁷⁷.

Та зусилля націонал-комуністів не пропали даремно. У 20-ті рр. вони зробили надзвичайно багато для розвитку національної інфраструктури в українських регіонах Росії, особливо на Кубані.

Населення Кубані, яке на дві третини складалося з українців, дістало можливість навчати дітей в українських школах, читати українські газети і журнали, слухати передачі місцевого радіо рідною мовою. З часом націонал-комуністи стали робити прозори натяки на те, що було б справедливо передати Кубанський округ Північно-Кавказького краю Україні.

Все змінилося в один день – 14 грудня 1932 р., з публікацією постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі і в Західній області. Це була одна з постанов репресивного характеру, з санкціями проти “зрадників” справи партії, які старалися залишити на місцях хоч невеликі продовольчі ресурси, з рішенням про виселення в північні регіони СРСР всіх жителів великої станиці Полтавська і т.п. Починаючи терор голодом, спрямований проти України і Кубані, Сталін не забув про свій давно випестуваний намір покінчити з українізацією Кубані. У постанові вказувалося.⁷⁸

“Предложить ЦК КП(б)У и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации.

Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов “украинизированных” районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в “украинизированных” районах”.

Так закінчилася розпочата у XVIII ст. історія української Кубані. Царський уряд багато зробив, щоб русифікувати волелюбних нащадків запорозьких козаків, але у нього не все виходило. В тоталітарній державі все було зроблено в кілька тижнів, тому що супроводжувалося терором голодом і загибеллю внаслідок цього терору сотень тисяч кубанців. Всесоюзний перепис населення 1939 р. зареєстрував в Краснодарському краї 3172,7 тис. осіб, в тому числі 2 754,0 тис. росіян (86,8 відсотків), 149,9 тис. українців (4,7 відсотків), 64,2 тис. адигейців і черкесів (2,0 відсотки) та ін.⁷⁹ Українцями мали право назвати себе ті, хто приїхав в

Краснодарський край після 1917 р. Корінні жителі Кубані проходили у переписувачів населення як росіяни.

Остання крапка в політиці українізації за межами УСРР була поставлена передовою статтею газети "Правда" від 10 березня 1933 р. В статті піддавалися нищівній критиці "кричущі факти найгрубішого перекручення національної політики на Україні", вказувалося на "значне послаблення боротьби проти ухилів у національному питанні", і лише окремою ремаркою було виділено вже поховану справу українізації територій поза УСРР: "А окремі керівні українські працівники посилено пропагували шовіністичну ідею про обов'язкову українізацію ряду районів СРСР". За місяць до того М.Скрипник уже був переміщений з посади наркома освіти на посади заступника голови РНК УСРР і голови Держплану УСРР, але залишався членом політбюро ЦК КП(б)У. Тому спрямована на його адресу критика ще була анонімною.

У січні 1933 р. Сталін надіслав в Україну з диктаторськими повноваженнями П.Постишева. Він був обраний на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, тобто формально підпорядковувався генеральному секретарю ЦК С.Косіору. Проте навіть формально він стояв над Косіором, тому що зберігав за собою попередню посаду секретаря ЦК ВКП(б)

П.Постишев мав два завдання: по-перше навести порядок у колгоспах після здійсненої Молотовим і Кагановичем каральної ревізії продовольчих запасів у "боржників" по хлібозаготівлях; по-друге, "втихомирити" українську інтелігенцію як потенційного носія сепаратизму. Він упорався з обома завданнями.

У липні 1933 р. покінчив життя самогубством зацькований Постишевим М.Скрипник. Після смерті колишнього наркома освіти було ліквідовано багато розпочатих ним справ в царині українізації. Вдягнутий замість френча (традиційна уніформа більшовицьких вождів) в українську вишиванку, Постишев провадив нещадну боротьбу проти "українського буржуазного націоналізму". У концтабори потрапила більшість діячів української культури, зокрема, багато представників нової генерації, переважно робітничо-селянського походження. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в Українській революції 1917-1920 рр. За 1933 р. чекістами було заарештовано 124 463 громадянина України (проти 74 849 у 1932 р. і 30 322 у 1934 р.)⁸⁰.

Після постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. з'явилися дві українізації – петлюрівська і більшовицька. Всі

небажані наслідки українізації тепер можна було вносити на карб "петлюрівців".

Підбиваючи перші підсумки чистки партійних і радянських установ від прибічників М.Скрипника, П.Постишев на листопадному (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У заявив про утворення в КП(б)У націоналістичного ухилу, який почав "змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу". Саме на цьому пленумі ЦК і ЦКК український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні⁸¹.

На XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р. Й.Сталін підтвердив офіційну зміну в ставленні партії до проявів націоналізму. Суперечка про те, який ухил (до великодержавного чи місцевого націоналізму) становить головну небезпеку, оголошувалася несуттєвою. "Головну небезпеку, - підкреслював Сталін, - становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки". Як приклад ситуації, де саме ухил до місцевого націоналізму став головною небезпекою, Сталін навів Україну⁸². Відтоді і до кінця існування СРСР головною небезпекою вважався "буржуазний націоналізм".

Разом з тим Кремль старався показати, що національна політика партії не змінилася з часів XII з'їзду РКП(б). На нараді з питань національної політики, яка відбулася 20 квітня 1933 р., новий український теоретик з національного питання М.Попов вказував: "Треба дати найрішучішу відсіч спробам і українських, і великодержавних шовіністів тлумачити рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму як ревізію національної політики партії"⁸³.

XII з'їзд КП(б)У в січні 1934 р. прийняв рішення про перенесення столиці УСРР в Київ, "маючи на увазі необхідність наближення уряду України і центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації"⁸⁴. У постанові Київ називався природним географічним центром України, а не її історичним центром. Для Кремля історія України починалася з 1917 р.

Проте чимало українських комуністів, які вважали себе відданими комуністичній ідеї і розуміли інтернаціоналізм як

рівність націй, розчарувалися в національній політиці ВКП(б). Розгром “націоналістичного ухилу” М.Скрипника вони вважали поверненням до великодержавного шовінізму. П.Постишев наважився згадати на XII з’їзді КП(б)У про анонімний лист 150 комуністів Харкова, автори якого так коментували перенесення столиці з Харкова у Київ: “Це – димова завіса, так само, як і відкриття пам’ятника Шевченкові, яким ви намагаєтесь прикрити розгром української культури. Ваш лозунг – “Україна – невід’ємна частина Радянського Союзу – щось дуже схожий на лозунг – “єдина неділима”⁸⁵.

В єдиному досі дослідженні про національно-культурну політику Кремля щодо радянської України в 30-х рр. Г.Єфіменко стверджує, що при незмінному ставленні до процесів коренізації змінилося ставлення до ролі росіян, їх мови і культури у зміцненні радянської державності. Якщо націонал-комуністи вважали росіян за національну меншину в Україні (так само як українці були національною меншиною в Росії), то для керівників ЦК КП(б)У 1934-1937 рр. російський народ спочатку став немовби другою титульною нацією, а потім і старшим братом для всіх інших народів СРСР⁸⁶.

У такій вразливій сфері, як міжнаціональні відносини, офіційних документів старалися не створювати. Їх заміняли передовиці газети “Правда”. Критика чи похвала цієї газети були чітким сигналом, своєрідним камертоном для багатотисячної армії пропагандистів і для всієї радянської преси. Аналізуючи правдинські передовиці, можна зробити висновок, зокрема, що з 1936 р. вже не допускалася критика російського народу – за будь-яких обставин, за будь-яких історичних періодів.

Редактор газети “Известия ВЦИК” М.Бухарін 21 січня 1936 р. надрукував статтю, присвячену пам’яті В.Леніна, в якій мав необережність назвати Росію країною, “де обломовщина була найбільш універсальною прикметою характеру”, а російський народ був “нацією Обломових”. Після цього Бухарін наразився на гостру відповідь газети “Правда”. “Народ, який підготував і здійснив під керівництвом більшовицької партії Жовтневу революцію, називати “нацією Обломових” може лише людина, що не розуміє того, що говорить” – зазначалося у редакційній статті “Правди” 30 січня 1936 р. Відповісти Бухарін не міг, хоч він пам’ятав не менш гострі, можливо й несправедливі, якщо їх абсолютизувати, але дуже рішучі слова В.Леніна, сказані ним на схилі життя: російська нація “велика тільки своїм насильством,

велика тільки так, як велика є держиморда⁸⁷. Реагуючи на критику, Бухарін написав у передовій статті своєї газети від 2 лютого: “Російський народ займає перше місце, як перший серед рівних. Його мова, його національна культура, його національне мистецтво чим далі, то все більше й більше приходять на допомогу народам СРСР”.

Сталінська Конституція СРСР 1936 р. і створена на її основі Конституція УРСР 1937 р. знову декларували рівноправність союзних республік, вільність соціалістичних націй, свободу виходу союзних республік зі складу СРСР. Чи то керівники КП(б)У не розуміли пропагандистського значення конституційних декларацій, чи не читали передовиць “Правди”, але вони почали досить вільно поводити себе у спілкуванні з центром. Виступаючи з доповіддю про проект Конституції УРСР на XIV Всеукраїнському з’їзді рад, П.Любченко відчував себе як керівник суверенної держави, вдячний за допомогу у завоюванні справжньої незалежності “великому російському народу”. Любченко насмілився навіть сказати про національну гордість українців, але “збалансував” цю заяву іншою: “почуття національної гордості у нас є складовою частиною пролетарського інтернаціоналізму⁸⁸”.

Сталін теж збалансував національну політику щодо України: запровадив у життя найбільш прогресивну Конституцію СРСР і одразу після цього розгорнув Великий терор, у вогні якого згоріло все українське компартійно-радянське керівництво (за винятком викликаного в Москву і всіма забутого Г.Петровського). У передовій статті від 4 вересня 1937 р. газета “Вісті ВУЦВК” писала: “Всією підривною роботою на Україні керували головні довірені фашистських розвідок, всілякі любченки та хвилі”.

На початку 1938 р. в Україну приїхав на постійну роботу М.Хрущов. З призначенням його на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У з лексики українських керівників зникають такі поняття як українізація і великодержавний шовінізм.

З приходом до влади в Україні М.Хрущова почалася неприхована русифікація всіх сфер життя. Та перебіг подій, у першу чергу – міжнародних, змусив керівників Кремля і київський компартійно-радянський субцентр влади відкласти свої наміри.

ПРИМІТКИ:

¹ Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.31. С. 341.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.2. К., 1979. – С.75.

-
- ³ Бюллетени V Всеукраїнської конференції КП(б)У. Харків, 1920, № 4. – С.9.
 - ⁴ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917-1936. К., 1937. – С.34.
 - ⁵ Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1977. – С.219.
 - ⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т.1, К., 1996. – С.458.
 - ⁷ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928. – С.534.
 - ⁸ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С.419.
 - ⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1976. – Т.1. – С.20.
 - ¹⁰ Ленін В.І. Повне зібр. тв. – Т.37. – С.224.
 - ¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. Т.2. – С.45.
 - ¹² Затонський В. Із спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1930, № 5. – С.172.
 - ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф.2, оп.1, спр.15, арк. 81.
 - ¹⁴ Там же. – Спр. 54. – Арк. 21.
 - ¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк. 4.
 - ¹⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). Ф.17. Оп.3. Спр.3. – Арк. 1.
 - ¹⁷ Там же. – Спр.9. Арк. 1.
 - ¹⁸ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. – С.187.
 - ¹⁹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С.77.
 - ²⁰ В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891-1922. – М., 1999. – С.306.
 - ²¹ Там же. – С.307.
 - ²² Ленін В.І. Повне зібр. тв. – Т.40. – С.19.
 - ²³ Там же. – С.40.
 - ²⁴ Там же. – С.41.
 - ²⁵ Там же. – С.44.
 - ²⁶ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – С.79.
 - ²⁷ Там же.
 - ²⁸ Там же. – С.79-80.
 - ²⁹ Там же. – С.80.
 - ³⁰ Там же. – С.82.
 - ³¹ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Частина 2. – К., 1997. – С.40.

-
- ³² Чирко В.А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917-1922 гг. – М., 1967. – С.178.
- ³³ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17-23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003. – С.447.
- ³⁴ Там же. – С.447-448
- ³⁵ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. – С.132-133.
- ³⁶ Бабій Б.М. Союз РСР і роль України в його утворенні. – К., 1972. – С.100.
- ³⁷ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. – С.152-153.
- ³⁸ Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – с.439.
- ³⁹ Там же. – С.442.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. Оп.6. Спр.14. Арк. 93.
- ⁴¹ Там же. – Спр. 29. Арк. 66.
- ⁴² Там же. – Арк. 77.
- ⁴³ Десятый съезд РКП(б). 8-16 марта 1921 г. Стенографический отчет. – М., 1921. – С.101.
- ⁴⁴ Там же. – С.111.
- ⁴⁵ Чирко В.А. Вказана праця. – С.230.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. Ф.1, оп.1. Спр.59. – Арк. 21.
- ⁴⁷ Вісті ВУЦВК, 1923, 7 квітня.
- ⁴⁸ Ленін В.І. Повне зібр. тв. – Т.45. – С.99.
- ⁴⁹ Одиннадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. 27 марта – 2 апреля 1922 г. – М., 1922. – С.64.
- ⁵⁰ РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.14. – Спр.874. – Арк. 34.
- ⁵¹ Ленін В.І. Повне зібр. тв. – Т.43. – С.15.
- ⁵² Десятый съезд РКП(б). 8-16 марта 1921 г. Стенографический отчет. – И., 1921. – С.150.
- ⁵³ Известия ЦК КПСС. 1989, № 9. – С.198-199.
- ⁵⁴ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С.288.
- ⁵⁵ Известия ЦК КПСС. 1989, № 9. – С.209.
- ⁵⁶ Ленін В.І. Повне зібр. тв. – Т.45. С.201, 202.
- ⁵⁷ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Ч.2. – С.39.
- ⁵⁸ Ленін В.І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С.16.
- ⁵⁹ Там же. – С.17.
- ⁶⁰ Там же. – С.22.
- ⁶¹ КПРС в резолюціях... - Т.2. – С.198.
- ⁶² Кульчицький Станіслав. Курс – українізація // Родина (Москва). – 1999, № 8. – С.109.
- ⁶³ Культурне будівництво в Українській РСР. Зб. док. – К., 1959. – Т.1. – С.152.
- ⁶⁴ Кульчицький Станіслав. Курс – українізація // Родина. – 1999, № 8. – С.109.

-
- ⁶⁵ Там же.
- ⁶⁶ КПРС в резолюціях... - Т.2. – С.416.
- ⁶⁷ Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. – Мюнхен, 1983. – Т.2. – С.70.
- ⁶⁸ Кульчицький Станислав. Курс – українізація // Родина. – 1999, № 8. – С.109-110.
- ⁶⁹ Цит. за: Єфіменко Геннадій. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). – К., 2001. – С.56-57..
- ⁷⁰ Там же. – С.57.
- ⁷¹ Там же. – С.57-58.
- ⁷² Там же. – С. 58-59.
- ⁷³ Сталін Й. Твори. – Т.8. – С.151-152.
- ⁷⁴ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Т.2. – С.69.
- ⁷⁵ Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. – Т.2. – С.66.
- ⁷⁶ Маяковский В.В. Сочинения в 2-х тт. – М., 1987. – Т.1. – С.410.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 3112. – Арк. 2-3.
- ⁷⁸ Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. – С.293-294.
- ⁷⁹ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. – С.59.
- ⁸⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.119.
- ⁸¹ Постышев П.П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. – К., 1935. – С.35, 70.
- ⁸² Сталін Й. Твори. – Т.13. – С.357.
- ⁸³ Комуніст. – 193, 29 квітня.
- ⁸⁴ КПУ в резолюціях... - Т.1. – С.769.
- ⁸⁵ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Доповіді і резолюції. – Харків, 1934. – С.465.
- ⁸⁶ Єфіменко Геннадій. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). – С.41.
- ⁸⁷ Ленін В.І. Повне зібр. тв. – Т.45. – С.342.
- ⁸⁸ Любченко П.П. Про проект Конституції УРФ // Більшовик України. – 1937. – № 1. – С.74.